

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरुको

नागरिक अनुगमन निर्देशिका

२०७५

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरुको
नागरिक अनुगमन निर्देशिका
२०७५

न्याय तथा अधिकार संस्था नेपाल
(जुरी-नेपाल)

आई.एम.स्विडिस डेभेलपमेन्ट पार्टनर

लेखन / अध्ययन

अधिवक्ता राजुप्रसाद चापागाईं

अधिवक्ता दीपबहादुर मगर

भीम परियार

संयोजन

भीम परियार

तनुजा बस्नेत

प्रकाशक

न्याय तथा अधिकार संस्था नेपाल (जुरी-नेपाल)

ज्वागल, ललितपुर

फोन नं.: ०१ ५५३८९१०, पोस्ट बक्स नं.: ४१३८, काठमाडौं

इमेल : jurinepal@gmail.com, वेबसाइट : www.jurinepal.org.np

सहयोग

IM Swedish Development Partner

बखुण्डोल, ललितपुर

फोन.नं.: ०१-५५२५२०२, वेबसाइट : www.manniskohjalp.se

भाषा सम्पादन : कृष्णप्रसाद रिमाल

© सर्वाधिकार : जुरी-नेपाल

प्रथम संस्करण : असोज, २०७५

प्रकाशन प्रति : ५०० प्रति

आवरण तथा ले-आउट : सूर्य बुढाथोकी

मुद्रण : क्लासिक प्रिन्टिङ सर्भिस, अनामनगर, काठमाडौं

०१-४१०२६०२, classicpress2061@gmail.com

यो सामग्री IM Swedish Development Partner को आर्थिक सहयोग तथा इन्ड्रेणी ग्रामीण विकास केन्द्र नेपाल (IRDC- Nepal) को साभेदारीमा सञ्चालित 'सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तीकरणको लागि पहल' परियोजनाद्वारा प्रकाशन गरिएको हो । यस दस्तावेजमा प्रस्तुत सूचना तथा व्यक्त गरिएका नतिजा, व्याख्या र निष्कर्षहरूले IM Swedish Development Partner को धारणाहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

Disclaimer

This material has been produced through financial support of IM Swedish Development Partner under the "Initiative for Social and Economic Empowerment" project implemented by IRDC-Nepal. The contents do not necessarily reflect the views of IM Swedish Development Partner.

प्राक्कथन

गरिबी, विभेद, बहिष्करण, शोषण, पछौटेपन र कुप्रथाहरूलाई नेपालले व्यहोर्नु परेको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको एक मूल कारणको रूपमा स्विकार गरिएको छ। यसै पृष्ठभूमिमा नयाँ संविधानले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ। विभिन्न कालखण्डमा नेपालमा ठूलाठूला राजनैतिक परिवर्तनहरू भएता पनि विशेषगरी समाजका सीमान्तीकृत र विभेदमा पारिएका समुदायहरू न्यूनतम आवश्यकताहरू जस्तो: खाद्य, स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, आवास, स्वच्छ वातावरण आदिबाट वञ्चित रहनुपऱ्यो भने विभिन्न प्रकारले हुँदै आएका शोषण र भेदभावहरूको क्रम रोकिएन। द्वन्द्व र संक्रमणकालमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारलाई प्राथमिकता दिइएता पनि आगामी दिनमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्रत्याभूतिलाई विशेष ध्यान दिन सकेमा मात्र राजनैतिक स्थायित्व र दिगो शान्ति प्राप्त गर्न सकिनेछ।

नेपालले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६) लगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका कानुनहरूलाई अनुमोदन गरेर सो अधिकारहरूको सम्मान, संरक्षण तथा परिपूर्ति गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। परिवर्तित सन्दर्भमा अधिकारमुखी अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्दछ अन्यथा सानो संख्याले मात्र समृद्धिको फाइदा लिने र जनसंख्याको ठूलो हिस्सा भन्ने गरिबी र बहिष्करणको दुश्चक्रबाट कहिल्यै मुक्त नहुने अवस्था आउन सक्दछ।

यस तथ्यलाई आत्मसात् गरेर न्याय तथा अधिकार संस्था नेपाल (जुरी-नेपाल) ले स्थापनाकालदेखि नै मानवअधिकार र विशेषगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण तथा सम्वर्द्धनमा केन्द्रित रहँदै आएको छ। खासगरी सिमान्तकृत र बहिष्करणमा पारिएका समूह र समुदायका व्यक्तिहरू, नागरिक समाज तथा सञ्जालहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सरकारी निकाय, राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्था, नागरिक समाजका संस्था, सञ्जाल, वुद्धिजीवी, स्वतन्त्र विज्ञहरूसँग सहकार्य गर्दै आएको छ।

मानवअधिकार अनुगमनसम्बन्धी अन्य प्रकाशनहरू पनि उपलब्ध छन् तर आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अनुगमनलाई लक्षित गरेर नेपाली भाषामा

तयार गरिएको यो निर्देशिका एउटा महत्वपूर्ण सामग्री हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । यसलाई आवश्यकताअनुसार प्रशिक्षण सामग्रीको रूपमा पनि उपयोग गर्न सकिने छ । आफ्ना विकासका कार्यक्रमहरूमा अधिकारमुखी पद्धति अँगाल्न उत्सुक नागरिक समाज तथा गैससहरूलाई यो अनुगमन निर्देशिका सहयोगी सिद्ध हुने आशा गरेको छु ।

यो अनुगमन निर्देशिकाको लेखन कार्यमा भीम परियार, अधिवक्ता राजु चापागाईं र अधिवक्ता दीप मगरको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । साथै यो निर्देशिका तयार गर्न सहयोग र समन्वय गर्ने जुरी-नेपालका सदस्य तथा कार्यकारी समितिका सदस्यहरू अधिवक्ता श्याम विश्वकर्मा, अधिवक्ता मोहन आचार्य, अधिवक्ता विष्णुप्रसाद पोखरेल, अधिवक्ता शशि बस्नेत धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । त्यसैगरी यसको मस्यौदामा सुभाब दिनुहुने पोमनारायण पौडेल, प्रदीप शाह, मीनराज भण्डारी, भागीराम चौधरी, कृष्ण चौधरी, राम बुढामगर, लक्ष्मी आचार्य, माधव चौधरी, सञ्जु लामिछाने, टुकनारायण पौडेल, दीपेन्द्र भुजेल, औरङ्गजेव अइराज, अधिवक्ता टुक थापालगायत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक राष्ट्रिय सञ्जाल नेपालका सदस्यहरू तथा नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू विशेषगरी डा. केशव खड्का, जगत देउजा, लक्ष्मी गुरुङ, पोस्ट के.सी., नरेन्द्र पासवानप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । साथै भाषा सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने कृष्णप्रसाद रिमाललाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, यो अनुगमन निर्देशिका निर्माण गर्न आर्थिक सहयोग तथा सुभाब प्रदान गर्नुहुने साभेदार संस्था आई.एम.स्विडिस डेभेलपमेन्ट पार्टनरका निर्देशक गोविन्द न्यौपाने र कार्यक्रम अधिकृत सुनिता गुरुङ र केशव दाहाललाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

धन्यवाद ।

सर्मिला श्रेष्ठ

अध्यक्ष

न्याय तथा अधिकार संस्था नेपाल (जुरी-नेपाल)

भनाइ

नेपालले १४ डिसेम्बर १९५५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यता लिएदेखि नै एक सक्रिय सदस्यको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा सहभागिता गर्दै आएको छ। यस क्रममा नेपालले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६) लगायत मानवअधिकारका नौमध्ये सातवटा ठूला अनुबन्ध र महासन्धिहरू साथै कतिपयका इच्छाधिन आलेखहरूलाई समेत अनुमोदन गरेर मानवअधिकारप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने राष्ट्रहरूको अग्रपंक्तिमा उभिएको छ।

सोही प्रतिबद्धतालाई पुरा गर्न र समाजमा विद्यमान सबै किसिमका असमानता, शोषण र कुप्रथाहरूबाट मुक्त भई शान्तिपूर्वक मर्यादित जीवन बाँच्ने आम नेपालीहरूको चाहनालाई वास्तविकतामा बदल्न संविधानले मौलिक हकको रूपमा विभिन्न अधिकारहरूलाई स्थापित गरेको छ। संविधानको मूल मर्मलाई व्यवहारमा उतार्नु चुनौतीपूर्ण छ तर असम्भव भने पक्कै छैन। त्यसैले राज्यले संविधान, कानून, नीति, योजना र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गरेर नागरिकहरूको मानवअधिकारको सुनिश्चित गर्दछ।

राज्यले आफ्ना नागरिकप्रतिको दायित्व पूरा गरे नगरेको बारे विभिन्न तहमा अनुगमन भइरहेको हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय तहमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार संयन्त्र, विकास साभेदार, अन्तर्राष्ट्रिय गैसस, क्षेत्रीय निकाय, राष्ट्रिय तहमा राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्था, संसद् र संसदीय समिति, सरकारी निकायहरू, राष्ट्रिय तथा स्थानीय नागरिक समाजका संस्था, मानवअधिकार रक्षक र मिडियाहरूले विभिन्न विधिबाट अनुगमन गरिरहेका हुन्छन्।

यस नागरिक अनुगमन निर्देशिका पनि विशेषगरी नागरिक समाजको तहबाट व्यवस्थित रूपमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको उल्लंघनको अनुगमन गर्न सहयोग गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको हो। यी अधिकारहरू प्रगतिशील उपभोगका विषय भएकोले सूचकहरूको प्रयोग गरी निरन्तर अनुगमन गरेर उपलब्धिलाई मापन गर्न सकिन्छ। यो निर्देशिका निर्माणको उद्देश्य त्यतै लक्षित भएको मैले पाएको छु।

यस्तो महत्वपूर्ण मानवअधिकार अनुगमन सामग्री तयार पार्नु भएकोमा म यसको लेखन कार्यमा संलग्न विज्ञहरू, पृष्ठपोषण दिनुहुने विज्ञहरू, नागरिक समाजका

प्रतिनिधिहरू, जिल्लास्थित साभेदार संस्थाहरू, आई.एम.का सहकर्मी मित्रहरू तथा सिंगो जुरी-नेपाल परिवारलाई बधाई दिन चाहन्छु ।

आई.एम.स्विडिस डेभेलपमेन्ट पार्टनर नेपाल यो निर्देशिका निर्माणको लागि आर्थिक सहयोग गर्न पाएकोमा प्रसन्नता व्यक्त गर्दछ र नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको अनुगमन र संरक्षणका लागि यस्ता सामग्रीले महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउनेछ भन्नेमा विश्वास राख्दछ ।

गोविन्द न्यौपाने

निर्देशक

आई.एम.स्विडिस डेभेलपमेन्ट पार्टनर

नेपाल

विषयसूची

खण्ड १: आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवधारणा.....	१
खण्ड २ : अनुगमन निर्देशिकाको परिचय	३
२.१. निर्देशिका नै किन ?	३
२.२. निर्देशिका कस्का लागि ?	४
२.३. तयारीको विधि ?	४
२.४. निर्देशिकाको सीमा	५
२.५. निर्देशिकाको संरचनागत स्वरूप ?	६
खण्ड ३: आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको नीतिगत तथा कानुनी खाका	७
३.१. राष्ट्रिय सन्दर्भ	७
३.१.१. संवैधानिक खाका:.....	७
३.१.२. विधायिकी कानून	१८
३.१.३. नीति, रणनीति तथा योजना	३१
३.१.४. न्यायिक व्याख्या	३१
३.२.१. बडापत्रमा आधारित मानवअधिकार अनुगमनका संयन्त्रहरू..	४२
३.२.२. सन्धिजनित मानवअधिकार अनुगमनका संयन्त्रहरू	५५
३.२.३. अन्तर्राष्ट्रिय नीतिगत प्रतिबद्धताहरू	४७
३.२.४. राज्यका दायित्वका प्रकृति तथा स्वरूपहरू	४७
खण्ड ४: अनुगमन, अभिलेखन र पैरवी वा वकालतको अन्तरसम्बन्ध	४९
४.१ पैरवी वा वकालत	४९
४.२ अभिलेखन	५३
४.३ अन्तरसम्बन्ध	५४
खण्ड ५: आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुगमनका औजारहरू	५५
५.१. सूचना तथा तथ्यांक	५५
५.२. सूचकहरू	५७
खण्ड ६: आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुगमनका विधिहरू ...	६२
६.१. विधायनको अनुगमन	६२
६.२. सार्वजनिक नीति अनुगमन	६३

६.३. बजेट तथा कार्यक्रमको अनुगमन.....	६४
६.४. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उल्लंघनको प्रवृत्तिगत अवस्थाको अनुगमन	६४
६.५. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उल्लंघनका घटनाको अनुगमन	६५
६.६. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उल्लंघनका न्यायिक तथा अर्धन्यायिक प्रक्रियाको अनुगमन	६८
६.६.१ अर्धन्यायिक प्रक्रियाको अनुगमन.....	६८
६.६.२ न्यायिक प्रक्रियाको अनुगमन.....	६९
६.७. एउटा अधिकार तथा खास जनसंख्या केन्द्रित	७०
६.८. बहुआयामिक (क्रसकटिड) विषयहरूको अनुगमन	७०
६.९. प्रतिनिधिमूलक घटनाको अनुगमन	७२

खण्ड ७: आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुगमनको

रणनीतिक उपागमहरू (एप्रोच).....	७४
७.१. राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूसँग सहकार्य	७४
७.२. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संयन्त्रहरूसँग सहकार्य.....	७५

खण्ड ८: मानवअधिकार र दिगो विकास लक्ष्यहरू

अनुसूची खण्ड

१. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६)	८३
२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सूचकहरू.....	९६
३. अन्य उपयोगी दिग्दर्शन तथा हाते पुस्तकहरूको सूची.....	११६
४. नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेका केही न्यायिक व्याख्याहरूको उदाहरण.....	११८
५. लोपोन्मुख आदिवासी सोनाहा समुदायको मानवअधिकार अवस्थाको बारेमा गरिएको अनुगमन	१२०
६. राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको उजुरी फारामको नमुना	१२२

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवधारणा

मानवअधिकार विश्वव्यापी रूपमा कानुनी संरक्षण प्राप्त प्रत्याभूतिहरू हुन् । यी प्रत्याभूतिहरू मानवीय मर्यादाबाट निसृत हुन्छन् । तसर्थ प्रत्येक व्यक्ति त्यस्ता प्रत्याभूतिको हकदार हुन्छन् । त्यस्ता प्रत्याभूतिअन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक, नागरिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक सबै अधिकार पर्दछन् । खासगरी आधारभूत आवश्यकताहरूको उपलब्धतासँग सम्बन्धित मानवअधिकारहरू आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको रूपमा वर्गीकृत गरेर हेर्ने गरिएको छ । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार जस्तै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारअन्तर्गत पनि नागरिकहरूको सम्मानित र स्वतन्त्र जिवनको प्रत्याभूति गर्ने दायित्व राज्यमा निहित छ ।

मानवअधिकार विश्वव्यापी, अविभाजित, अन्तरसम्बन्धित र अन्तरनिर्भर छन् । त्यसर्थ एउटा अधिकारको अभावमा अन्य अधिकारहरूको उपभोग गर्नबाट वञ्चित रहनुपर्ने अवस्था रहन्छ । मानवको लागि

मानवअधिकार विश्वव्यापी रूपमा कानुनी संरक्षण प्राप्त प्रत्याभूतिहरू हुन् । यी प्रत्याभूतिहरू मानवीय मर्यादाबाट निसृत हुन्छन् । तसर्थ प्रत्येक व्यक्ति त्यस्ता प्रत्याभूतिको हकदार हुन्छन् ।

अत्यावश्यक खाद्यान्न, स्वच्छ वातावरण, स्वास्थ्य, शिक्षा, स्वच्छ पिउने पानी, आवास र रोजगारीको अवसरलगायतका आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति बिना अन्य मानवअधिकारहरूको उपभोग पनि सार्थक हुन सक्दैन । मानवअधिकारका विश्वव्यापी मान्यता र सिद्धान्तहरूले नागरिकका मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण तथा परिपूर्ति गर्ने दायित्व राज्यलाई सुम्पेको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६) धारा-२ ले उपलब्ध स्रोत र साधनहरूको अधिकतम सदुपयोग र परिचालन गरी राज्यले नागरिकहरूको मानवअधिकारको सुनिश्चित गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ । यसले राज्यको बजेट तथा योजना निर्माण प्रक्रिया र प्राथमिकता निर्धारणका प्रक्रियाहरूसँग सीधा सम्बन्ध राख्दछ ।

सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र पारित गरेर नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको खाका तयार गरेको थियो । १६ डिसेम्बर १९६६ मा पारित नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिले मानवअधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मान्यता दिएका छन् । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिले आफ्ना 'उपलब्ध स्रोतको अधिकतम मात्रामा सदुपयोग' गरी मूलतः कानुनी उपायहरूको अवलम्बनलगायत सम्पूर्ण समुचित उपायबाट प्रस्तुत अभिसन्धिमा स्वीकृत अधिकारहरू 'प्रगतिशीलरूपमा परिपूर्ति गर्दै जाने' दायित्व सिर्जना गरेको छ । जसमा प्रत्येक व्यक्तिको आफूले स्वतन्त्रतापूर्वक छानेको वा स्वीकार गरेको कामबाट आफ्नो जीवन धान्न सक्ने अवसरको अधिकारसमेत समावेश हुनेछ । साथै यस अधिकारलाई संरक्षण गर्न पक्ष राष्ट्रले समुचित कदम चाल्नु पर्नेछ । प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त भोजन, लुगा तथा आवाससमेत आफू स्वयं र आफ्नो परिवारको पर्याप्त जीवनस्तरको तथा जीवनावस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । आफ्ना प्राकृतिक सम्पत्ति तथा स्रोतहरूको पूर्ण र स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग तथा प्रयोग गर्ने सबै नागरिकको अन्तरनिहित अधिकारलाई प्रत्याभूत गर्ने राज्यको दायित्व रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका दस्तावेजहरूले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको उल्लंघन र सामाजिक विखण्डन तथा सशस्त्र द्वन्द्वबीच सम्बन्ध रहेको उल्लेख गरेका छन्^१ ।

1 Early Warnings and Economic, Social and Cultural Rights, Report of Office of High Commissioner for Human Rights

अनुगमन निर्देशिकाको परिचय

२.१. निर्देशिका नै किन ?

मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि/महासन्धिहरूको अनुमोदन गर्ने पंक्तिमा नेपाल अग्र स्थानमा रहेको छ । नेपालको संविधान २०७२ ले पनि मानवअधिकार र खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका महत्वपूर्ण पक्षहरूलाई नागरिकका मौलिक हकका रूपमा ग्रहण गरेको छ । नेपालले दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व भेलेर शान्ति प्रक्रियामा आएको पनि एक दशक नाघिसकेको छ । सबै नेपाली नागरिकले र खासगरी सिमान्तकृत र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका र समुदायले शताब्दीऔँदेखि विभेद र गरिबीबाट थिचिँदै आउनु तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारबाट वञ्चित हुनु सशस्त्र द्वन्द्वको मूल कारणमध्येको एक मानिएको छ । राज्यको प्राथमिकता भन्दा बाहिर परेका सिमान्तकृत र पिछडिएका समुदायका आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक मुद्दाहरूलाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्न सकिएन भने राजनैतिक अस्थिरता हुन सक्ने र अहिलेको शान्ति फेरि धरापमा पर्न सक्दछ । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार जस्तै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको न्यायिक प्रचलन तथा व्यावहारिक उपभोग पनि सहज र सरल बनाउने प्रक्रियाले अभै पनि गति लिन सकेको छैन ।

नयाँ संविधान जारी भएपछि नेपाल संघीयकरणको तीव्र प्रक्रियामा छ । स्थानीय, प्रादेशिक तथा संघीय तहका चुनाव सम्पन्न भएर जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू खडा भएका छन् । सरकारहरू गठन भएर आआफ्नो संवैधानिक कार्यक्षेत्रअन्तर्गत क्रियाशिल भइसकेका छन् । संघीयतामा सरकारहरूका बीचमा शक्तिको बाँडफाँड सँगै मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्तिको दायित्व पनि विभाजित भएको छ । तिनै तहका सरकारलाई सबै खाले मानवअधिकारप्रति जवाफदेही बनाउनु आफैँमा चुनौतीपूर्ण छ । आर्थिक, सामाजिक अधिकारहरू पनि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सरह न्याययोग्य तथा प्रचलनयोग्य हुन्छन् भन्ने बुझाइलाई मूल प्रवाहिकृत हुन नसक्दा यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन भन्नै चुनौतीपूर्ण छ । यसर्थ आर्थिक सामाजिक अधिकारको बारेमा सांगोपांगो बुझाई भएका मानवअधिकार कार्यकर्ताहरूको पंक्ति तयार गर्नुपर्ने खाँचो तझ्कारो छ । उनीहरूमार्फत अधिकार उल्लंघनको अनुगमन

गर्ने तथा राज्यका तीनै तहका सरकारहरूलाई जवाफदेही बनाउने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा अध्यावधिक दिग्दर्शनको अभावलाई पूर्ति गर्न पनि निर्देशिका तयार पारिएको हो । आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, अनुगमनका संयन्त्रहरू, सूचकहरू र आवश्यक औजारहरूलाई दिग्दर्शनमा लिपिबद्ध गर्ने जमर्को गरिएको छ । यसबाट यसका अभ्यासकर्ताहरूलाई सहयोग पुग्ने विश्वास गरिएको छ ।

यो दिग्दर्शनलाई तालिम पुस्तिकाको रूपमा पनि उपयोग गर्न सकिनेछ । साथै सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

२.२. निर्देशिका कस्का लागि ?

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अनुगमन गर्ने कार्य तुलनात्मक रूपमा नयाँ थालनी हो । त्यसैले यी अधिकारहरूको उल्लंघनको अवस्था अनुगमनका लागि उपयुक्त विधि र सामग्रीहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध छैनन् । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका क्षेत्रमा संलग्न मानवअधिकार रक्षक, महिला मानवअधिकार रक्षक, नागरिक समाजका संस्था, गैसस, विभिन्न तहका सरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, व्यक्ति वा समूहलाई लक्षित गरी यो अनुगमन निर्देशिका तयार पारिएको छ ।

नेपालमा शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, जीविकोपार्जन, लत्ताकपडा, जमिन, रोजगारी, वातावरणलगायत नागरिकहरूका दैनिक आवश्यकतासँग सम्बन्धित सेवा प्रवाहका विषयलाई अधिकारमुखी अवधारणाबाट भन्दा विकासका क्रियाकलापका रूपमा मात्र बुझ्ने प्रवृत्ति छ । यसलाई परिवर्तन गरी विकासलाई नागरिकका अधिकारका बुझ्न सहयोग पुगोस् भन्ने यस निर्देशिकाको उद्देश्य रहेको छ ।

२.३. तयारीको विधि ?

प्रस्तुत निर्देशिका लेखनको प्रक्रियामा निम्न चरणहरू अपनाइएको थियो ।

- **सन्दर्भ सामग्रीको संकलन तथा समीक्षा** : निर्माणको थालनीमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार क्षेत्रका विज्ञहरूसँग छलफल गरी यसको बाह्य ढाँचा तयार गरिएको थियो । लेखन प्रक्रियामा नेपालको संविधान, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित

लेख, रचना, मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, नेपालले सम्बन्धित समिति पठाएका आवधिक प्रतिवेदनहरू, समितिका सामान्य टिप्पणीहरू लगायत दस्तावेजहरूको संकलन, अध्ययन र समीक्षा गरिएको थियो ।

- **सम्भावित प्रयोगकर्ताहरूको ज्ञान तथा सीपको अवस्थाको आंकलन :** यो निर्देशिका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धनमा संलग्न सबै तहका नागरिक समाज, गैसस तथा मानवअधिकार रक्षकहरूलाई लक्षित गरेर तयार गरिएको हुनाले यसका सम्भावित प्रयोगकर्ताहरूको सामान्य बुझाइको स्तरलाई आंकलन गरी तयार गरिएको छ । यसको लागि जिल्लास्थित नागरिक समाजका संस्थाहरूसँग छलफल गरिएको थियो ।
- **राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको पहिचान तथा विश्लेषण :** निर्देशिका लेखनको प्रक्रियामा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र नेपालको संविधान (२०१५) साथै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित नेपालका कानून, नीति, संयन्त्र तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको कार्यक्षेत्रहरूको विश्लेषण गरिएको थियो । राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको उजुरी फाराम र प्रक्रियाहरूको विश्लेषणसमेत गरिएको थियो ।
- **प्रारम्भिक मस्यौदा :** विभिन्न सन्दर्भ सामग्री तथा स्रोतबाट संकलन गरिएका जानकारीहरूलाई विश्लेषण गरी प्रयोगकर्ताहरूलाई बुझ्न सजिलो हुने भाषामा यो निर्देशिकाको मस्यौदा तयार गरिएको थियो ।
- **निर्देशिकाको निर्माण :** मस्यौदा तयार भए पछि निर्देशिका माथि विभिन्न मिति र स्थानमा विज्ञहरूसँग छलफल तथा परामर्श गरी आएको पृष्ठपोषण र सुझावलाई समावेश गरी यो निर्देशिकाले यो आकार ग्रहण गरेको हो ।

२.४. निर्देशिकाको सीमा

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको क्षेत्र व्यापक छ । यो निर्देशिका तयार गर्ने क्रममा खाद्य, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवासको अधिकारलगायत सबै पक्षसँग छुट्टाछुट्टै परामर्श गर्न सम्भव भएन जुन आवश्यक थियो । सीमित स्रोतमा यो निर्देशिका तयार पारिएको हुँदा पर्याप्त छलफल र परामर्श गर्न सम्भव थिएन । तर यस

क्षेत्रका विज्ञहरूको समयसमयमा सहयोग लिइएको थियो । प्रयोगकर्ताहरूको लागि उदाहरणको रूपमा अनुगमनका कतिपय औजारहरू नेपालीमा अनुवाद गरेर यहाँ समावेश गरिएको छ । आगामी दिनमा यस निर्देशिकालाई सुदृढीकरण गर्दै जानु आवश्यक छ ।

२.५. निर्देशिकाको संरचनागत स्वरूप ?

निर्देशिकाको पहिलो खण्डमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवधारणालाई स्पष्ट पार्न आवश्यक सिद्धान्तहरूलाई उल्लेख गरिएको छ । दोस्रो खण्डमा निर्देशिकाको परिचयलाई समेटिएको छ जसअन्तर्गत यसको सम्भावित प्रयोगकर्ता, लेखनविधि, यसलाई उपयोग गर्ने तरिका, यसको सीमा र संरचनागत स्वरूपलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो खण्डमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीतिगत तथा कानुनी खाकालाई समेटिएको छ । यस खण्डमा मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई अनुमोदन गरेका कारण राज्यको दायित्व र तिनका प्रकृतिहरूलाई वर्णन गरिएको छ । चौथो खण्डमा मानवअधिकारको अनुगमन, अभिलेखन, पैरवी तथा वकालतबीचको अन्तरसम्बन्धलाई स्पष्ट पार्ने कोसिस गरिएको छ । यसले मानवअधिकार अनुगमन र सिफारिसमा सीमित नभई निरन्तर पैरवीको विषय भएको तथ्यलाई स्पष्ट पार्न खोजेको छ । त्यसैगरी पाँचौं खण्डमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको अनुगमनका औजारहरूलाई समेटेको छ । छैटौं खण्डमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको उल्लंघनको अनुगमन गर्ने विधिहरूको चर्चा गरिएको छ । यस खण्डमा प्रतिनिधिमूलक घटनाहरूको छनोटका आधार, अनुगमन चक्र र प्रतिवेदनको तरिकासमेत राखिएको छ । यो खण्ड निर्देशिकाको सबैभन्दा लामो खण्ड हो । सातौं खण्डमा मानव अधिकार अनुगमनका रणनीतिक उपागमहरूको वर्णन गरिएको छ । यसअन्तर्गत अनुगमन गर्दा राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूसँग संयुक्त अनुगमन गरी उनीहरूको उपयोग गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको उपयोग गर्ने विधिहरूलाई समेटिएको छ । आठौं तथा अन्तिम खण्डमा अनुसूची राखिएको छ जसमा मानवअधिकारका सूचकलगायत अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र महत्वपूर्ण शब्दहरूको अर्थ अटाइएको छ । यसरी आठ खण्डमा तयार पारिएको यो निर्देशिकाले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अनुगमन क्षेत्रमा कार्यरत वा यो क्षेत्रका नवप्रवेशीहरूलाई अगाडि बढ्न आवश्यक सहयोग गर्ने सामग्रीहरू राखिएको छ ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको नीतिगत तथा कानुनी खाका

३.१. राष्ट्रिय सन्दर्भ

३.१.१ संवैधानिक खाका:

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी नहुँदासम्म मूलतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारले मात्रै मौलिक हकको मान्यता पाएका थिए । अन्तरिम संविधानले पहिलो पटक आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका अन्तर्वस्तुलाई मौलिक हकमा समाविष्ट गर्‍यो । जननिर्वाचित संविधानसभाबाट जारी भएको नेपालको संविधान (२०७२) को प्रस्तावनामा नै नानागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रताप्रति प्रस्ट प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार एवं विभिन्न वर्ग र समुदायका सामूहिक अधिकारको प्रत्याभूतिलाई अन्तरिम संविधानको तुलनामा अझै फराकिलो पारिएको छ । संविधानको धारा १६ देखि धारा ४७ सम्म जनताका नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका विभिन्न अन्तर्वस्तुलाई जम्मा ३१ वटा धाराहरूमा समेटिएको छ । मानवअधिकार तथा मौलिक हकको संरक्षणको महत्वपूर्ण आयामहरूलाई देहायबमोजिम चर्चा गरिएको छ:-

- ◆ **व्यक्तिको बाँच्न पाउने हक:** मानवअधिकारमध्ये केन्द्रीय विषयको रूपमा रहेको जीवनको अधिकार संविधानको धारा १६(१)मा गरिएको छ । २०४७ को संविधानको धारा १२(१)को व्यवस्थाकै निरन्तरता स्वरूप धारा १६(२) मा “कसैलाई पनि मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कानुन बनाइने छैन” भन्ने किटानी व्यवस्था छ ।^२
- ◆ **वैयक्तिक स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारी हरणविरुद्ध प्रत्याभूति:** लोकतान्त्रिक

२ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि १९६६ को पक्ष राष्ट्रका हैसियतले पनि मृत्युदण्डलाई निषेध गर्नु नेपालको बाध्यकारी दायित्व हो ।

समाजमा जस्तोसुकै कानुन बनाएर “वैयक्तिक स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारीहरण” गर्ने कार्य अस्वीकार्य हुने मान्यताका आधारमा संविधानले व्यक्तिको स्वतन्त्रताहरण विरुद्ध देहायबमोजिम संवैधानिक संरक्षण प्रदान गरेको छः-

धारा १७(१)	<ul style="list-style-type: none"> ● कानुनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्न वन्देज लगाइएको छ ।
धारा १७(२)	<ul style="list-style-type: none"> ● मनासिव आधारमा (लोकतान्त्रिक समाज सञ्चालनका लागि आवश्यक) बाहेक नागरिकको (क) विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, (ख) बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता, (ग) राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता, (घ) संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता, (ङ) नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता, (च) नेपालको कुनै पनि भागमा पेसा, रोजगार गर्ने र उद्योग, व्यापार तथा व्यवसाय स्थापना र सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्रता प्रतिबन्धित हुँदैनन् ।
धारा १९(१)	<ul style="list-style-type: none"> ● विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापालगायतका जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य, श्रव्यदृश्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा सूचना प्रवाह गर्न वा छापन पूर्व प्रतिबन्ध लगाउन पाइँदैन । ● कुनै समाचार, लेख, सम्पादकीय, रचना, सूचना वा अन्य कुनै सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन, प्रसारण गरे वा छापेबापत कुनै सञ्चारमाध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गर्न पाइँदैन । ● कानुनबमोजिम बाहेक कुनै छाप, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोनलगायतका सञ्चार साधनलाई अवरुद्ध गरिँदैन ।
धारा २२(१) (२)(३)	<ul style="list-style-type: none"> ● पक्राउ परेको वा थुनामा रहेकालाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिँदैन । ● यातना तथा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार कानुनद्वारा दण्डनीय हुन्छन् र पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुन्छ ।

धारा २३(१) (२)(३)	<ul style="list-style-type: none"> ● सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राखिँदैन । ● नजरबन्दमा रहेको व्यक्तिको स्थितिबारे परिवारका सदस्य वा नजिकको नातेदारलाई तत्काल जानकारी दिनु पर्छ । ● कानुन विपरीत वा बदनीयतपूर्वक नजरबन्दमा राखेमा कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाइन्छ ।
धारा २६	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रत्येक व्यक्तिलाई धर्ममा आस्था राख्ने स्वतन्त्रता हुन्छ । ● आफ्नो आस्थाअनुसार धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता सबैलाई छ । धार्मिक सम्प्रदायलाई धार्मिकस्थल तथा धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हक छ ।
धारा २७	<ul style="list-style-type: none"> ● कानुनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाबाहेक प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना मान्ने र पाउने हक छ ।
धारा २८.	<ul style="list-style-type: none"> ● कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्यांक, पत्राचार र चरित्रसम्बन्धी गोपनीयता कानुनबमोजिम बाहेक अतिक्रमित हुँदैन ।
धारा २९(१) (२)(३) (४)(५)	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक छ । ● धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कसैलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइँदैन । ● कसैलाई पनि बेचबिखन गर्न, दास वा बाधा बनाउन पाइँदैन । ● सार्वजनिक प्रयोजनका लागि बाहेक कसैलाई पनि इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन पाइँदैन । बेचबिखन गर्ने, दास वा बन्धक बनाउने र इच्छाविरुद्ध काममा लगाउने कार्य दण्डनीय हुनेछ । त्यस्तो दण्डनीय कार्यका पीडितले कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाइन्छ ।
धारा ४५	<ul style="list-style-type: none"> ● कुनै पनि नागरिकलाई देश निकाला गरिँदैन ।

उपरोक्त बमोजिम स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति दिनुका अतिरिक्त के कस्ता आधारहरूमा स्वतन्त्रता माथि बेमनासिव तथा स्वेच्छाचारी बन्देजलाई संविधानले नै वर्जित गरेको छ । संविधानद्वारा निर्दिष्ट मनासिव प्रतिबन्धका मानकहरूले राज्यको अधिकार तथा शक्तिलाई परिसीमित गरेको छ । तोकिएका आधारमा बाहेक *विचार र अभिव्यक्तिको*

स्वतन्त्रता,^३ बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता^४, राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता,^५ संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता^६, नेपालको कुनै पनि भागमा आवत्जावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता, नेपालको कुनै पनि भागमा पेसा, रोजगार गर्ने र उद्योग, व्यापार तथा व्यवसाय स्थापना र सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्रता,^७ सञ्चारको हक तथा प्रेस स्वतन्त्रता^८ तथा धार्मिक स्वतन्त्रता^९ माथि बन्देज सिर्जना गर्ने गरी कानून बन्न सक्दैन । त्यस्तो कानून बनिहालेमा न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमबाट खारेज गर्न सक्ने असाधारण

- ३ नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल पार्न सक्ने संघीय इकाइ वा विभिन्न जात, जाति, धर्म, सम्प्रदायबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पार्ने, जातीय भेदभाव वा छुवाछूतलाई दुरुत्साहित गर्ने, श्रमप्रति अवहेलना हुने, गाली बेइज्जती तथा अदालतको अवहेलना हुने, अपराध गर्न दुरुत्साहन हुने, सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकता प्रतिकूल हुने अवस्थाहरूमा बाहेक प्रतिबन्ध सिर्जना गर्ने गरी कानून बन्न सक्दैन ।
- ४ नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल पार्ने, संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्ध खलल पार्ने, सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा खलल पार्ने आधारमा बाहेक कुनै पनि बन्देज लगाउने गरी स्वेच्छाचारी आधार सिर्जना गर्न सकिँदैन ।
- ५ नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल पार्ने, राष्ट्रविरुद्ध जासूसी गरेको मानिने, राष्ट्रिय गोपनीयता भंग हुने, नेपालको सुरक्षामा आँच पुऱ्याउने गरी कुनै विदेशी राज्य, संगठन वा प्रतिनिधिलाई सहयोग पुग्ने, राज्यद्रोह हुने, संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पार्ने, जातीय वा साम्प्रदायिक विद्वेष फैलाउने वा विभिन्न जात, जाति, धर्म र सम्प्रदायबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पार्ने, केवल जाति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय बालिगको आधारमा कुनै राजनीतिक दलको सदस्यता प्राप्त गर्ने वा प्राप्त गर्न बन्देज लगाउने, नागरिकहरूबीच विभेद गर्ने गरी राजनीतिक दल गठन हुने, हिंसात्मक कार्य गर्न दुरुत्साहन हुने, सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल हुने अवस्था तथा आधारमा बाहेक बन्देज लगाउन सकिँदैन ।
- ६ नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल हुने अवस्था, राष्ट्रविरुद्ध जासूसी हुने, राष्ट्रिय गोपनीयता भंग हुने, नेपालको सुरक्षामा आँच पुऱ्याउने गरी कुनै विदेशी राज्य, संगठन वा प्रतिनिधिलाई सहयोग हुने, राज्यद्रोह हुने, संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पुग्ने, जातीय वा साम्प्रदायिक विद्वेष फैलिने, विभिन्न जात, जाति, धर्म र सम्प्रदायबीचको सु-सम्बन्धमा खलल हुने, हिंसात्मक कार्य गर्न दुरुत्साहन हुने, सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल हुने अवस्थामा बाहेक कुनै पनि प्रतिबन्ध स्विकार्य हुन सक्दैन ।
- ७ सर्वसाधारण जनताको हितमा खलल हुने, संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल हुने, विभिन्न जात, जाति, धर्म वा सम्प्रदायहरूका बीचको सु-सम्बन्धमा खलल हुने अवस्था, हिंसात्मक काम गरे वा त्यस्तो काममा दुरुत्साहन हुने, संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पुऱ्याउने, सर्वसाधारणको सार्वजनिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने, सर्वसाधारण जनताको शिष्टाचार वा नैतिकताको प्रतिकूल हुने, कुनै खास उद्योग, व्यापार वा सेवा राज्यले मात्र सञ्चालन गर्न पाउने वा कुनै पेसा, रोजगार, उद्योग, व्यापार वा व्यवसाय गर्न कुनै सतत वा योग्यता तोकदा बन्देज लागेको नमानिने अवस्थामा बाहेक कानून बनाएर प्रतिबन्ध लगाउन वर्जित छ ।
- ८ नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियतामा खलल पार्ने, संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्ध वा विभिन्न जात, जाति, धर्म वा सम्प्रदायबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पार्ने, राज्यद्रोह हुने, गाली बेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने, अपराध गर्न दुरुत्साहन हुने, सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकता प्रतिकूल हुन जाने, श्रमप्रति अवहेलना हुने, जातीय छुवाछूत एवं लैंगिक भेदभावलाई दुरुत्साहन पुन अवस्थालाई नियन्त्रण गर्न बाहेक कानून बनाएर बन्देज खडा गर्न निषेध गरिएको छ ।
- ९ सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रतिकूल हुने, सार्वजनिक शिष्टाचार र नैतिकताको प्रतिकूल हुने, सार्वजनिक शान्ति भंग हुने, कसैको धर्म परिवर्तन गराउने, अर्काको धर्ममा खलल पार्न जाने अवस्थालाई रोक्न तथा नियन्त्रण गर्नका लागि बाहेक धार्मिक स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाउन संविधानले निषेध गरेको छ ।

अधिकार क्षेत्र सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको छ ।

- **समानता र अविभेद:** संविधानले वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक आधारमा गरिने विभेद र जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने परिकल्पना गरेअनुरूप धारा १८ ले अविभेद तथा समानतालाई मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ । सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कोही पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नहुने प्रत्याभूति गरिएको छ । कानून बनाएर गरिने विभेदलाई निषेध गरेको मात्रै नभएर कानूनको प्रयोगमा पनि उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, शारीरिक अवस्था, अपांगता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्थालगायत अन्य कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न संविधानतः निषेधित छ । त्यसैगरी समान कामका लागि लैंगिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव गर्न बन्देज लगाइएको छ । पैतृक सम्पत्तिमा लैंगिक भेदभाव निषेधित छ । संविधानले विशेष सहायता र संरक्षणको आवश्यकता पर्ने समूह एवं ऐतिहासिक विभेद र मूलधारमा नपरेकाहरूको विकास, संरक्षण र सशक्तीकरणका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने गरी धारा १८(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले सकारात्मक विभेद तथा सारभूत समानताको ढोका खोलेको छ ।^{१०}

जातीय विभेद र छुवाछूत नेपाली समाजको दीर्घकालदेखिको गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको तथ्यलाई आत्मसात् गर्दै धारा २४ ले यसको उन्मूलनको लागि विशेष व्यवस्था गरेको छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जातजाति, समुदाय, पेसा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा विभेद नगरिने म्यारेन्टी गरिएको छ । निजी वा सार्वजनिकलगायत कुनै पनि ठाउँमा छुवाछूत र जातीय भेदभाव बर्जित छ^{११} । छुवाछूत तथा विभेदजन्य काम गम्भीर सामाजिक अपराधका

१० धारा १८(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले विशेष लाभग्राहीको रूपमा सूचीकृत गरेका वर्ग तथा समुदाय निम्न छन्: -१) सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको महिला, २) दलित, ३) आदिवासी, ४) आदिवासी जनजाति, ५) मधेसी, ६) थारू, ७) मुस्लिम, ८) उत्पीडित वर्ग, ९) पिछडा वर्ग, १०) अल्पसंख्यक, ११) सीमान्तकृत, १२) किसान, १३) श्रमिक, १४) युवा, १५) बालबालिका, १६) ज्येष्ठ नागरिक, १७) लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, १८) अपांगता भएका व्यक्ति, १९) गर्भावस्थाका व्यक्ति, २०) अशक्त वा असहाय, २१) पिछडिएको क्षेत्र २२) आर्थिकरूपले विपन्न खस आर्य ।

११ संविधानमा छुवाछूत तथा जातीय भेदभावजन्य अन्य निषेधित कार्य निम्न छन्:- कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिका व्यक्तिले मात्रै खरिद वा प्राप्त गर्न दिनु, कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गर्नु, कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने कार्य गर्नु वा गराउनु, छुवाछूतका आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठान्ने, छुवाछूत तथा जातीय उच्चताका नाममा घृणित विचारको प्रचारप्रसार गर्नु, जातीय विभेदलाई प्रोत्साहन गर्नु, जातीय आधारमा छुवाछूत गरी वा नगरी कार्यथलोमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्नु ।

रूपमा कानुनतः दण्डनीय हुने प्रत्याभूति गर्नुका साथै पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक सुरक्षित छ ।

- **सम्पत्तिको हक** : संविधानको धारा २५ मा प्रत्येक नागरिकलाई कानुनतः सम्पत्ति कमाउने, उपभोग र बेचबिखन गर्ने, व्यावसायिक लाभ लिने र अन्य कारोबार गर्ने हक सुरक्षित छ । सार्वजनिक हितका^{१२} लागि कसैको सम्पत्ति अधिग्रहण गर्दा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । गैरकानुनी रूपले थुपारेको सम्पत्तिको हकमा भने सार्वजनिक हितबाहेक पनि राज्यले अधिकार सिर्जना गर्न सक्दछ । कुनै खास सार्वजनिक हितका लागि अधिग्रहण गरिएको सम्पत्ति अर्को कुनै प्रयोजनका निमित्त प्रयोग गर्न सक्ने छुट पनि नयाँ संविधानले राज्यलाई दिएको छ ।
- **विशेष वर्ग तथा समुदायको हक** : संविधानले महिला, बालबालिका, दलित तथा ज्येष्ठ नागरिकका निमित्त विशेष अधिकारको व्यवस्था यस प्रकार गरेको छ:-

महिलाको हक

(धारा ३८) :

- प्रत्येक महिलालाई लैंगिक विभेद बिना समान वंशीय हक ।
- सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक ।
- धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा महिलाविरुद्ध हुने शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण निषेधित र दण्डनीय ।
- हिंसा पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक ।
- राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने अधिकार ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा महिलाले सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने ।
- सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक ।

१२ भूमिबाट उत्पादन र यसको उत्पादकत्व बढाउन, कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण, वातावरण संरक्षण,व्यवस्थित आवास र सहरी विकासलाई सार्वजनिक प्रयोजनको परिभाषा भित्र समेटिएको छ ।

बालबालिकाको हक (धारा ३९):

प्रत्येक बालबालिकाका निमित्त निम्न अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ:-

- बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक ।
- परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक ।
- प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक ।
- कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण कामबाट मुक्त हुन पाउने हक ।
- बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार, अपहरण वा बन्धक हुनबाट संरक्षित हुने हक ।
- सेना, प्रहरी वा सशस्त्र बलमा भर्ना वा प्रयोगबाट संरक्षणको हक ।
- सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा हुने दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण वा अनुचित प्रयोगबाट संरक्षणको हक ।
- घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातनाबाट सुरक्षित र संरक्षित हुने हक ।
- बाल अनुकूल (बालमैली) न्याय प्राप्त गर्ने हक ।
- असहाय, अनाथ, अपांगता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक ।
- बालबालिकाविरुद्ध हुने शोषण तथा हिंसाजन्य काम कानुनद्वारा दण्डित हुने ।
- हिंसाजन्य कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई क्षतिपूर्ति पाउने हक ।

<p>दलितको हक (धारा ४०):</p>	<p>दलित समुदायका सदस्यहरूको हकहित संरक्षण गर्न संविधानले निम्न खालका विशेष प्रत्याभूतिको घोषणा गरेको छ:-</p> <ul style="list-style-type: none"> ● राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक । ● कानूनबमोजिम सार्वजनिक सेवालगायतका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको रोजगारी, सशक्तीकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताको हक । ● दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानूनबमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको अधिकार । ● प्राविधिक र व्यावसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था । ● स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न कानूनबमोजिम विशेष प्रावधान । ● आफ्नो परम्परागत पेसा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको प्रयोग, संरक्षण र विकास गर्ने हक । ● परम्परागत पेसासँग सम्बन्धित आधुनिक व्यवसायमा प्राथमिकता दिई त्यसका लागि आवश्यकसीप र स्रोत उपलब्ध गराउने व्यवस्था । ● भूमिहीन दलितलाई कानूनबमोजिम एकपटक जमिन उपलब्ध गराउने राज्यको दायित्व हुने व्यवस्था । ● आवासविहीन दलितलाई कानूनबमोजिम बसोबासको हक । ● संविधानको यस धारा (४०) प्रदत्त सुविधा सबै समुदायका दलित महिला र पुरुषले समानुपातिकरूपमा पाउने गरी न्यायोचित वितरण गर्ने ।
<p>ज्येष्ठ नागरिकको हक (धारा ४१):</p>	<p>संविधानले ज्येष्ठ नागरिकको हकमा पनि छुट्टै अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । तर, उनीहरूका हकअधिकारको विस्तृत स्वरूप दिइएको छैन । राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक सुरक्षित गरिएको छ ।</p>

- सामाजिक न्याय तथा सामाजिक सुरक्षा : धारा ४२ मा “महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेसी, थारू, अल्पसंख्यक, अपांगता भएका व्यक्ति, सीमान्तीकृत, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकलगायत आर्थिकरूपले विपन्न खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागी हुन पाउने हक सुरक्षित छ । त्यसैगरी “आर्थिकरूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि” उनीहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक ग्यारेन्टी गरिएको छ । “अपांगता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक” हुने व्यवस्था छ । साथै पहिलो पटक संविधानले “प्रत्येक किसानलाई कानुनबमोजिम कृषि कार्यका लागि भूमिमा पहुँच, परम्परागतरूपमा प्रयोग र अवलम्बन गरिएको स्थानीय बीउबिजन र कृषि प्रजाति छनोट र संरक्षणको हक” हुने व्यवस्था गरेको छ । सहिद परिवार, बेपत्ता पारिएकाहरूका आश्रित, लोकतान्त्रिक योद्धा, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित, अपांगता भएका व्यक्ति, घाइते तथा पीडितलाई उचित सम्मानसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक पनि सामाजिक न्यायको रूपमा ग्यारेन्टी गरिएको छ । धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको अलग्गै व्यवस्था छ । जसअन्तर्गत आर्थिकरूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, एकल महिला, अपांगता भएकाहरू, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकले सामाजिक सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने प्रबन्ध छ ।
- आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार: अन्तरिम संविधानअन्तर्गतका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका प्रत्याभूतिलाई नयाँ संविधानमा थप सुदृढ पारिएको छ । संविधानअन्तर्गत प्रत्याभूत ती अधिकारहरू निम्नानुसार छन्:-

<p>स्वच्छ वातावरणको हक (धारा ३०):</p>	<p>यस धाराले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक प्रत्याभूत गरेको छ । वातावरणीय प्रदूषण वा ह्रासबाट हुने क्षतिबाधित पीडितलाई क्षतिपूर्तिको हक संरक्षित छ । साथै वातावरण र विकासबीच समुचित सन्तुलन गर्न आवश्यक कानुनी व्यवस्था राज्यले गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।</p>
<p>शिक्षासम्बन्धी हक (धारा ३१) :</p>	<p>प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँच हुने सुनिश्चितता छ । आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक सुरक्षित छ । अपांगता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई उच्च शिक्षा निःशुल्क पाउने हक छ । दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा श्रवणसम्बन्धी अपांगता भएकाहरूलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट शिक्षा पाउने हकको सुनिश्चितता छ । नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृ भाषामा पढ्न विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक छ ।</p>
<p>भाषा तथा संस्कृतिको हक (धारा ३२):</p>	<p>यसअन्तर्गत प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने, आफ्नो समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हक प्रत्याभूत गरिएको छ । नेपालमा बसोबास गर्ने सबै नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्द्धन र संरक्षण गर्ने हक छ ।</p>
<p>रोजगारीको हक (धारा ३३):</p>	<p>प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने ग्यारेन्टी गरिएको छ । तर, रोजगारीको सर्त र अवस्था संधीय कानुनबमोजिम निर्धारण गरिने व्यवस्था छ । रोजगारी नहुनेले संधीय कानुनबमोजिम बेरोजगार सहायता पाउने हक छ । कसैलाई पनि खास प्रकृतिको रोजगारीमा संलग्न हुन राज्यले बाध्य नपार्ने कुरा सुनिश्चित छ ।</p>
<p>श्रमको हक (धारा ३४):</p>	<p>प्रत्येक श्रमिकले उचित श्रम अभ्यास गर्न पाउने हक छ । प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित छ । त्यसैगरी कानुनबमोजिम ट्रेड युनियन खोल्ने, सहभागी हुने तथा सामूहिक सौदाबाजी गर्न पाउने हक छ ।</p>

<p>खाद्यसम्बन्धी हक (धारा ३६):</p>	<p>प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हकको प्रत्याभूति दिइएको छ । खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक ग्यारेन्टी गरिएको छ । कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक प्रत्येक नागरिकको लागि संरक्षित छ ।</p>
<p>आवासको हक (धारा ३७):</p>	<p>यसअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवाससम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ । जबर्जस्ती बासस्थानबाट हटाउने कार्यबाट संरक्षणलाई समेत समेटिएको छ । कानुनबमोजिम बाहेक कसैलाई पनि निजको स्वामित्वमा रहेको बासस्थानबाट हटाइने वा अतिक्रमण नगरिने प्रत्याभूति छ ।</p>
<p>स्वास्थ्यसम्बन्धी हक (धारा ३५):</p>	<p>राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्यसेवा निःशुल्क पाउने हक नागरिकलाई छ । आकस्मिक स्वास्थ्यसेवा निर्वाधरूपमा प्राप्त गर्ने हक जोसुकै व्यक्तिलाई छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धी जानकारी पाउने तथा स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक सुरक्षित छ । साथै स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक पनि समेटिएको छ ।</p>
<p>उपभोक्ताको हक (धारा ४४):</p>	<p>मौलिक हकमा वस्तु तथा सेवा उपभोग गर्ने उपभोक्ताको हक पनि समेटिएको छ । प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरिय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हकको ग्यारेन्टी गरिएको छ । गुणस्तरहीन दाबी गरिएका वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेमा पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने हक छ । उक्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने हकको उपभोग व्यक्तिले कानुनबमोजिम गर्ने व्यवस्था छ ।</p>

- **मौलिक हकको कार्यान्वयन:** हक अधिकारको व्यावहारिक उपभोगलाई सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा पनि व्यवस्था गरिएको छ । खासगरी धारा ४७ अन्तर्गत मौलिक हक कार्यान्वयनका निमित्त आवश्यकताअनुसार राज्यले संविधान प्रारम्भ भएको तीन वर्षभित्र कानुनी व्यवस्था मिलाउने दायित्व तोकिएको छ । साथै मौलिक हक उल्लंघन भएमा संवैधानिक उपचार प्राप्त गर्ने छुट्टै हक धारा ४६ मा ग्यारेन्टी गरिएको छ । मौलिक हक उल्लंघनविरुद्ध सर्वोच्च अदालतबाट संविधानको धारा १३३ अन्तर्गत संवैधानिक उपचार उपलब्ध हुने व्यवस्था छ । त्यसैगरी धारा १४४ अन्तर्गत उच्च अदालतले मौलिक हक उल्लंघनविरुद्ध रिट उपचार दिलाउने

अधिकार क्षेत्रको संवैधानिक प्रत्याभूति छ । उपचारको दाबी गर्ने सन्दर्भमा धारा २१ मा अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक छ । त्यसैगरी पीडितले कानूनबमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने अधिकार पनि सुनिश्चित गरिएको छ ।

३.१.२. विधायिकी कानून

संविधान एवं नेपाल पक्ष भएका सन्धिसम्भौतालाई प्रभाव दिने थुप्रै ऐन कानूनहरू प्रचलनमा छन् । नयाँ संविधानअन्तर्गत संरक्षित आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको कार्यान्वयनका लागि कतिपय नयाँ कानूनहरू तर्जुमा तथा निर्माणको क्रममा छन् । केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा आयोगको प्रभावकारी भूमिकाको माग गर्ने मानवअधिकारसम्बन्धी केही कानूनहरू देहाय बमोजिम छन्:-

<p><i>बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१</i></p>	<p>ऐनले गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनलाई परिभाषित गरी दसवर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको छानबिन गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउन बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग तथा सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरेको छ । ऐनको दफा ३० ले यस ऐनअन्तर्गतका आयोगले दिने प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई सुम्पेको छ । यसका अलावा द्वन्द्वको क्रममा भएका उल्लंघन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको सन्दर्भमा पीडितको सत्य, न्याय र परिपूरणको अधिकारको व्यावहारिक सुनिश्चितता गराउने कार्य आफैँमा मानवअधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनको विषय भएकाले समग्र संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको अनुगमनमा आयोगको भूमिका अपेक्षित छ ।</p>
<p><i>मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४</i></p>	<p>यो ऐनले <i>नागरिक अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था</i> गरेको छ । जसमा कुनै पनि नागरिकलाई सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, शारीरिक अवस्था, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक अस्था वा यस्तै अन्य कुनै पनि आधारमा निजी तथा सार्वजनिक</p>

<p>मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४</p>	<p>स्थानमा प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा आफ्नो इच्छानुसारको धार्मिक कार्य गर्नबाट बञ्चित नगरिने र कसैलाई पनि समान कामका लागि लैगिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरेको छ ।</p> <p>यस ऐनको दफा १९ ले विपन्न वर्गको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानुन बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था पनि गरेको छ ।</p>
<p>मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४</p>	<p>यस ऐनको परिच्छेद ५ ले सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकता विरुद्धका कसुर अन्तर्गत संक्रामक रोग फैलाउन नहुने, मानव रोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जिवानुको रोग फैलाउन नहुने, सरुवा रोगसम्बन्धी कानुनको उल्लंघन गर्न नहुने, खाद्य पदार्थमा मिसावट गर्न नहुने, भुक्त्यानमा पारी खाद्य पदार्थ बिक्री वितरण गर्न नहुने, बिक्री गर्ने उपभोग्यवस्तु बिक्री नगरी जम्माखोरी गर्न नहुने, पानि दूषित पार्न नहुने र वातावरण प्रदूषित गर्न नहुने जस्ता व्यवस्था गरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विरुद्धको कार्यलाई आपराधिक कार्यको रूपमा मानी सजायको समेत व्यवस्था गरेको छ ।</p> <p>त्यसैगरी यस ऐनको परिच्छेद १० मा भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहारसम्बन्धी कसुरअन्तर्गत जबर्जस्ती काममा लगाउन नहुने, दास बनाउन नहुने, बन्धक बनाउन वा बाँधा राख्न नहुने, कसैले कसैको सामाजिक रीति स्थितिमा खलल पार्न नहुने र जातिपातिको आधारमा छुवाछूत वा अन्य भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने र गरेमा फौजदारी कसुरको रूपमा सजायको व्यवस्था गरेको छ । यस परिच्छेदको दफा १६८ ले अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिलाई बोक्साबोक्सीको आरोप लगाउने र महिलाको रजस्वला वा सुत्केरीको अवस्थामा छाउपडीमा राख्ने वा त्यस्तै अन्य कुनै किसिमका भेदभाव, छुवाछूत वा अमानवीय व्यवहार गर्नु वा गराउनुलाई समेत फौजदारी अपराध मानि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको बहुआयामिक पक्षलाई अपराध संहितामा समेत सफल भएको छ ।</p>

<p>सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५</p>	<p>मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा संघीय सरकारले विभिन्न कानूनहरू पास गरेको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्दा यस ऐनमा प्रत्येक महिला तथा किशोरकिशोरीलाई यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी शिक्षा, सूचना, परामर्श तथा सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ जसमा प्रत्येक महिलालाई गर्भवती तथा सुत्केकरी र प्रजनन स्वास्थ्य रूग्णताको अवस्थामा पोषणयुक्त, सन्तुलित आहार तथा शारीरिक आराम पाउने अधिकारका साथै गर्भवती सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार, प्रसूति सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार, स्वास्थ्य संस्थाबाट बाबु वा आमाको नाम राखी शिशु जन्मेको प्रमाणपत्र पाउने अधिकार, परिवार नियोजन सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार, बलपूर्वक गर्भनिरोधका साधन प्रयोग गराउने विरुद्धको अधिकार, ९० दिनको तलबसहितको प्रसूति बिदा र विज्ञ चिकित्सकको सिफारिसमा बढीमा एक वर्षसम्म बेतलबी बिदा पाउने सुविधा, प्रजनन स्वास्थ्य रूग्णताको कारणले शल्यक्रिया गर्नु परेमा ३० दिनसम्मको तलबसहितको अतिरिक्त बिदाको सुविधा, सुरक्षित गर्भपतनको सेवा पाउने सुविधालगायतका व्यवस्था गरेको छ । साथै यस ऐनमा स्थानीय तहले आफ्नो वार्षिक बजेटमा मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य सेवाको प्रयोजनका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गर्नुपर्ने समेत कानुनी रूपमा व्यवस्था गरी प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारलाई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न सहज बनाएको देखिन्छ । कानूनको उल्लंघन गरेमा दण्ड सजायको समेत यस ऐनमा व्यवस्था गरेको छ ।</p>
<p>योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५</p>	<p>श्रमिकको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गर्न तथा योगदानकर्तालाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले निर्मित यस ऐनमा अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिक तथा स्वरोजगारमा रहेका व्यक्तिसमेत सामाजिक सुरक्षा योजनामा सहभागी हुने सक्ने व्यवस्था गरेको छ । सामाजिक सुरक्षा कोषले औषधि उपचार तथा स्वास्थ्य सुरक्षा योजना, मातृत्व सुरक्षा योजना, अशक्तता सुरक्षा योजना, वृद्ध अवस्था सुरक्षा योजना,</p>

<p>योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५</p>	<p>आश्रित परिवार सुरक्षा योजना र बेरोजगार सहायता योजना लगायतका योजनाहरू सञ्चालन गर्ने व्यवस्थाले श्रमिकलाई छनोटको अधिकारसमेत दिएको छ भने एकभन्दा बढी सुरक्षा कोषको खाता खोल्न सक्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ ।</p>
<p>अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन, २०७५</p>	<p>शिक्षा प्राप्त गर्ने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक हकलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न व्यवस्था गरेको ऐनमा आधारभूत तहको अध्ययन पूरा गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था गरेको छ । प्रत्येक स्थानीय तह मार्फत राज्यले चार वर्ष पूरा भई १३ वर्ष उमेर पूरा नभएको प्रत्येक बालबालिकालाई आधारभूत तहसम्म अनिवार्य शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरी शिक्षाको सबैको पहुँचलाई सहज बनाउन खोजेको छ । विद्यालयमा भर्ना भई नियमित अध्ययन गर्न नसक्ने वा पहुँच नभएका विद्यार्थीको लागि वैकल्पिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि यस ऐनले गरेको छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा हासिल गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरी निःशुल्क शिक्षा भनेको शैक्षिक संस्थाबाट विद्यार्थी वा अभिभावकबाट कुनै प्रकारको कुनै पनि शीर्षकमा शुल्क असुल गर्न नहुने भनी स्पष्ट पारेको छ ।</p>
<p>रोजगारी हकसम्बन्धी ऐन, २०७५</p>	<p>रोजगारीको हक सम्बन्धमा यस ऐनले प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारी पाउने अधिकार सुनिश्चित गरी रोजगार दिने क्रममा कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ । रोजगारीको अधिकार व्यावहारिक रूपमा सुनिश्चित गर्नको लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय सरकारले बेरोजगार व्यक्तिलाई न्यूनतम रोजगार प्रदान गर्न रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने र त्यसरी रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा महिला, दलित, आर्थिक रूपले विपन्न व्यक्ति, सहिद परिवार र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस ऐनको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको निर्वाह भत्ता पनि हो । यसमा रोजगार सेवा केन्द्रमा सूचीकृत बेरोजगार व्यक्तिलाई न्यूनतम रोजगार उपलब्ध गराउन नसकेमा एक आर्थिक वर्षमा एक सय दिन बराबरको रकमको ५० प्रतिशत रकम निर्वाह भत्ता उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ ।</p>

खाद्य अधिकार
तथा खाद्य
सम्प्रभुता
सम्बन्धी ऐन,
२०७५

नागरिकको खाद्य, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्ने र त्यसको लागि उपयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्न तथा खाद्यमा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा यस ऐनले नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले पारस्परिक समन्वयको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। प्रत्येक नागरिकलाई बिना भेदभाव पर्याप्त, पोषणयुक्त तथा गुणस्तरीय खाद्यमा नियमित पहुँच हुने, भोकबाट मुक्त हुने, खाद्यको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित रहने, भोकमरी वा खाद्य असुरक्षाको जोखिममा रहेका व्यक्ति वा परिवारले खाद्यमा दिगो पहुँच र पोषण सहायता प्राप्त गर्ने र सांस्कृतिक रूपमा स्वीकार्य खाद्य उपयोग गर्ने सम्बन्धी खाद्यसम्बन्धी अधिकार र सुरक्षाको अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसैगरी भोकमरीको रोकथाम र नियन्त्रणको लागि भोकमरीबाट जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूको अभिलेख राख्ने, खाद्यको सञ्चित गर्ने, खाद्य वितरण गर्ने र तत्कालीन, अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन उपायहरू अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस ऐनले खाद्य सम्प्रभुताको अवधारणालाई केन्द्रमा राखेर किसानको अधिकारमुखी र उत्पादन सम्बन्ध स्थापित गर्न खोजिएको छ। साथै भूमिमा किसानको पहुँच तथा कृषियोग्य भूमिको दिगो उपयोगकलाई खाद्य सुरक्षाको आधारको रूपमा समेटिएको छ भने खाद्य तथा खाद्य उत्पादनको क्षेत्रलाई योजनाबद्ध विकासको लागि राज्यलाई जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था गरिएको छ। ऐन विपरीत कार्य गरी भोकमरीको स्थिति सिर्जना गर्ने कुनै काम गरेमा, आपत्कालीन सहायताको प्रयोजनका लागि सञ्चित तथा संकलित खाद्यवस्तुलाई कब्जा गर्ने वा नष्ट गर्ने वा दुरुपयोग वा वितरणमा अवरोध सिर्जना गर्ने कार्य गरे लगायतका कसुर गरेमा अधिकतम १० वर्षसम्म कैद र १० लाख रुपैयाँसम्म जरिवानाको व्यवस्था गरी नागरिकको खाद्यान्नको अधिकारलाई अधिकतम प्राथमिकता दिएको देखिन्छ।

<p>भूमिसम्बन्धी (सातौं संशोधन) ऐन, २०७५</p>	<p>भूमिसम्बन्धी ऐन सातौं संशोधनमा नेपाल सरकारले भूमिहीन दलितलाई एक पटकका लागि जग्गा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । जग्गा उपलब्ध गराउने कार्य ऐन पास भएको तीन वर्ष भित्र गरिसक्नुपर्ने गरी समयसीमा तोकिएको छ ।</p>
<p>आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७५</p>	<p>यस ऐनले आवासविहीनलाई वित्तीय सहायता उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ भने आवासविहीनहरूको लगत संकलन गर्ने, परिचयपत्र दिने र व्यवस्थापन गर्ने विषयलाई पनि यस ऐनले समेटेको छ ।</p>
<p>सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४</p>	<p>लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुलापन र पारदर्शिता सुनिश्चित गरी नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आमनागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाई नागरिकको संविधान प्रदत्त सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउनेसमेतको उद्देश्यले यो ऐन क्रियाशील रहेको छ ।</p>
<p>सुशासन ऐन, २०६४</p>	<p>ऐनको दफा (६) मा मुलुकमा सुशासन कायम गर्नका लागि प्रशासनिक कार्य सम्पादन गर्दा त्यस्तो कार्य सम्पादन गर्ने पदाधिकारीले संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएका कुराहरूको अतिरिक्त समन्याय र समावेशीकरण, कानूनको शासन, मानवअधिकारको प्रत्याभूतिलगायतका कुरालाई ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी दफा (७) अन्तर्गत नेपाल सरकारले अख्तियार गर्ने नीतिहरू अन्तर्गत गरिबी निवारण, (ग) सामाजिक न्याय महिला सशक्तीकरण तथा लैंगिक न्यायको विकास, जनजाति, दलित तथा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पिछडिएका वर्गको उत्थान गर्न नेपाल सरकारले समयसमयमा आवश्यक कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।</p>
<p>जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०६८</p>	<p>छुवाछूत तथा भेदभावलाई दण्डनीय बनाई व्यक्तिको समानता, स्वतन्त्रता र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न भेदभावजन्य कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्थासहितका प्रावधानहरू यो ऐनमा समाविष्ट छन् । ऐनले जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य कार्यको विभिन्न क्रियाकलापको फेहरिस्त उल्लेख गरेको छ । जसमा अन्य कुराका अतिरिक्त,</p>

<p>जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०६८</p>	<p>सार्वजनिक स्थानमा प्रवेशमा रोक लगाउने, निष्कासन गर्ने, सार्वजनिक सेवाबाट वञ्चित गर्ने, कुनै व्यापार व्यवसाय, पेसामा प्रतिबन्ध लगाउने, जातीय उत्पत्ति वा जातका आधारमा रोजगारी पाउनबाट इन्कार गर्ने जस्ता विषय पर्दछन् ।</p>
<p>शिक्षा ऐन, २०२८</p>	<p>राष्ट्रिय विकासको लागि आवश्यक जनशक्ति तयार गर्न संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था अनुकूल सर्वसाधारण जनताको सदाचार, शिष्टाचार र नैतिकता कायम राख्न मुलुकभित्र स्थापना हुने तथा स्थापना भई सञ्चालन भइरहेका विद्यालयको व्यवस्थापनमा सुधार गर्दै गुणस्तरयुक्त शिक्षाको विकास गर्न लक्ष्य ऐनले लिएको छ । शिक्षासम्बन्धी अधिकारलाई व्यावहारिक कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक कानुनी वातावरण सिर्जना गर्ने सन्दर्भमा महत्वपूर्ण ऐन हो ।</p>
<p>आदिवासी/जनजाति राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८</p>	<p>नेपालका आदिवासी/जनजातिको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक विकास र उत्थान एवं उनीहरूको राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा समान सहभागिताको लागि यो ऐन निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको छ ।</p>
<p>प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३</p>	<p>यी ऐनहरू उपभोक्ताको हक संरक्षण, उपभोक्ताको स्वास्थ्य, सुविधा र आर्थिक हित कायम राखी उपभोक्ताको हक संरक्षण गर्न, एकाधिकार एवं अनुचित व्यापारिक क्रियाकलापद्वारा मूल्य अभिवृद्धि हुन सक्ने अवस्थालाई रोक्न र उपभोग्य वस्तु वा सेवाको उपयोगिता एवं प्रयोगसम्बन्धी भुटा तथा भ्रमात्मक प्रचारप्रसार हुन नदिई सुरक्षित तथा गुणस्तरयुक्त उपभोग्य वस्तु वा सेवाको बिक्री वितरण, निकासी, पैठारी र सञ्चयसम्बन्धी व्यवस्था गर्न, वस्तु वा सेवाको उत्पादन वा वितरण गर्ने व्यक्ति वा प्रतिष्ठानबीच स्वच्छ प्रतिस्पर्धा कायम गर्न, एकाधिकार तथा नियन्त्रित व्यापारिक अभ्यासलाई नियन्त्रण गरी उत्पादित वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि गराई प्रतिस्पर्धी मूल्यमा उपभोक्ता समक्ष पुऱ्याउने काममा प्रोत्साहन गर्न तथा व्यापारिक अभ्यासमा हुन सक्ने सम्भावित अस्वच्छ प्रतिस्पर्धालाई नियन्त्रण गर्नेतर्फ लक्षित छन् ।</p>

<p>गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३ :</p>	<p>गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३ गरिबी न्यूनीकरणका लागि एक विशेष कानून हो । गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३ ले पहिलोपटक 'गरिब'को विस्तृत तवरले कानुनी रूपमा परिभाषा गरेको छ । जसअन्तर्गत सरकारले निर्धारण गरेको राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय स्तरको गरिबीको रेखामुनि रहेका व्यक्ति वा समूहलाई समेटेको छ । यसले शिक्षा र स्वास्थ्यको क्षेत्रमा मानव विकास सूचकांकको दृष्टिकोणबाट सिमान्तीकरणमा परेका तथा लैंगिक र सामाजिक बहिष्करणको हिसाबले राष्ट्रिय विकास प्रक्रियाबाट बाहिर पारिएका जनतालाई समेटेको छ । ज्यादै महत्वपूर्ण कुरा भनेको यस ऐनले गरिबी निवारण कोषको स्थापना गरेको छ ।</p>
<p>ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३</p>	<p>ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्ने, निजहरूमा रहेको ज्ञान, सीप, क्षमता र अनुभवको सदुपयोग गरी निजहरूप्रति श्रद्धा, आदर तथा सद्भावको अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यका साथ यो ऐन अस्तित्वमा आएको देखिन्छ । यसले ज्येष्ठ नागरिकलाई पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नुपर्ने संरक्षकको कानुनी दायित्व तोकेको छ । साथै, राज्यले सामाजिक संरक्षण, सुरक्षा तथा सहूलियत प्रदान गर्ने गरी केही व्यवस्थाहरू गरेको छ ।</p>
<p>स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४</p>	<p>यो ऐनले स्थानीय स्वायत्त शासन, ऐन २०५५ लाई प्रतिस्थापन गरेको छ । नयाँ संविधानअन्तर्गत सिर्जित सात सय ५३ वटा स्थानीय सरकार सञ्चालनको कानुनी आधार सिर्जना गरेको छ । साथै स्थानीय विकासको माध्यमबाट आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रभावकारी उपभोग गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्ने स्थानीय सरकारका दायित्वहरूलाई स्थापित गरेको छ ।</p>
<p>बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५</p>	<p>बालगरिबी उन्मूलन गर्ने तथा बालबालिकालाई कुपोषण र भोकमरीबाट बचाउने सन्दर्भमा बालबालिका ऐनका व्यवस्थाहरू महत्वपूर्ण छन् । बालबालिका ऐनले गरिब तथा असहाय बालबालिकालाई वैकल्पिक हेरचाह प्रदान गर्नुपर्ने प्रावधानसहित धेरै संरक्षणकारी प्रावधानको व्यवस्था गरेको छ । नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानिय तहले आवश्यक मापदण्ड बनाई बालबालिकाको संरक्षणको गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्थाले सरकारलाई वढि जिम्मेवारी बनाएको देखिन्छ ।</p>

<p>श्रम ऐन, २०७४</p>	<p>श्रम ऐन गरिबी निवारणको सन्दर्भमा विशेष महत्व राख्ने कानुन हो । ऐनअन्तर्गत निर्धारित श्रम अधिकारका मापदण्डहरूमा स्पष्टरूपमा कामको प्रकृति, सर्त र सुविधा उल्लेख गरिएको नियुक्तिपत्र श्रमिकलाई दिनुपर्ने, कामदारको रूपमा दर्ता हुन पाउने अधिकार, अन्यायपूर्ण निष्कासनबाट संरक्षण, रोजगारका लागि न्यूनतम उमेर, पारिश्रमिक र न्यूनतम ज्यालाको नियमित भुक्तानी, साप्ताहिक रूपमा विश्राम, प्रसूति बिदा, बिरामी बिदा, पेसागत सुरक्षा र स्वास्थ्यजस्ता कुराहरू पर्दछन् । त्यसैगरी कामदारहरू शिक्षाबाट वञ्चित हुन नहुने, सामाजिक सुरक्षा र मर्यादित कार्यावस्था, सबै खाले दुर्व्यवहार र हैरानीबाट संरक्षण, निश्चित कार्य-समय (दिनको ८ घन्टा), बढी काम गरेबापतको भत्ता र न्यूनतम तलब सबै कुरा कानुनमा सुनिश्चित गरिएका छन् ।</p>
<p>कमैया श्रम निषेध ऐन, २०५८</p>	<p>बँधुवा प्रकृतिको मजदुरी वा कमैया श्रम नेपालमा ठूलो समस्याको रूपमा रहेको छ । यसलाई उन्मूलन र निषेध गर्न कमैया श्रम निषेध ऐन, २०५८ अस्तित्वमा आएको हो । २०५७ साउन २ गतेको मन्त्रपरिषद्को निर्णयअनुसार सबै कमैया श्रमिकलाई मुक्त गर्न २०५८ सालमा कमैया ऐन बनाइएको थियो । कमैयाहरूलाई उनीहरूको जीवनस्तर उकास्न पुनर्स्थापनाको उद्देश्य राखेको छ ।</p>
<p>वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४</p>	<p>वैदेशिक रोजगारमा गएका तथा वैदेशिक रोजगारबाट फर्केर आएका कामदार तथा निजको परिवारको सामाजिक सुरक्षा तथा कल्याणको लागि वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषको प्रबन्ध ऐनले गरेको छ । वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारलाई सीपमूलक तालिम प्रदान गर्न, कामदारलाई स्वदेश फिर्ता गराउन, क्षतिपूर्ति दिन र त्यसरी फिर्ता आएका कामदार वा निजको परिवारलाई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्न, रोजगारमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न, कामदारको मृत्यु भई शव अलपत्र परी नेपाल ल्याउन र निजको परिवारलाई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्नका लागि कोषको प्रयोग गरिने व्यवस्था महत्वपूर्ण छ ।</p>

वन ऐन, २०४९	वन ऐनले 'सर्वसाधारण जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न, सामाजिक तथा आर्थिक विकास गर्न तथा स्वस्थ वातावरणको प्रवर्द्धन गर्न र राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन, सामुदायिक वन, कबुलियत वन र धार्मिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गरी वनको विकास, संरक्षण तथा वन पैदावारको सदुपयोग गर्न र निजी वनको संरक्षण र विकासमा सहयोग पुऱ्याउने' उद्देश्य राखेको छ ।
भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२९	ऐनको उद्देश्य कृषियोग्य भूमिको न्यायोचित वितरण र कृषिसम्बन्धी आवश्यक ज्ञान एवं साधन सुलभ गराई भूमिमा आश्रित वास्तविक किसानहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन र कृषि उत्पादनमा अधिकतम वृद्धि गर्न प्रोत्साहन गरी सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्नु रहेको छ । ऐनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रावधान दफा ७ ले उल्लेख गरेको जग्गाको हदबन्दी हो । साथै हदबन्दीभन्दा बढी भएको जग्गा अधिग्रहण गरेर भूमिहीन किसानलाई वितरण गर्ने व्यवस्था त्यत्तिकै महत्वपूर्ण छ । अर्को महत्वको कुरा जग्गावालालाई ५० प्रतिशत मुख्य बाली कुतका रूपमा मोहीले दिनुपर्ने व्यवस्था र मोही निष्कासनविरुद्धको अधिकार अर्थात् उनीहरूको संरक्षण गर्ने कुरा ऐनले व्यवस्था गरेको छ ।
जलस्रोत ऐन, २०४९	ऐनले व्यक्तिगत वा सामूहिकरूपमा आफ्नो निमित्त 'खानेपानी' र अन्य 'घरेलु प्रयोग'का लागि र व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा आफ्नो जग्गाको 'सिँचाइ' गर्न अनुमति लिइरहनु पर्दैन । यसैगरी घरेलु उद्योगका रूपमा पानीघट्ट वा पनचक्की चलाउन, आवागमनको लागि ढुंगा सञ्चालन गर्न पनि अनुमतिपत्र लिनुपर्ने छैन । यस ऐनअनुसार अनुमतिपत्रवालाहरूले अरूलाई नोक्सान वा असर नपर्ने गरी लाभदायक उपयोग गर्नुपर्दछ । जलस्रोत उपयोग गर्दा साधारणतया देहायका प्राथमिकता क्रमअनुसार गर्नुपर्नेछः खानेपानी र घरेलु उपयोग, सिँचाइ, पशुपालन तथा मत्स्यपालनजस्ता कृषिजन्य, जलविद्युत्, घरेलु उद्योग, औद्योगिक व्यवसाय तथा खानीजन्य उपयोग, जल यातायात, आमोद-प्रमोदजन्य उपयोग र अन्य उपयोग रहेका छन् ।

<p>आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन, २०४९</p>	<p>पोषण सुरक्षालाई प्रभाव पार्ने धेरै कानुनहरू रहेका छन् । आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरणमा नियन्त्रण) ऐन, २०४९ यससम्बन्धी एक महत्वपूर्ण कानुन हो । यो ऐन खासगरी स्तनपानको संरक्षण र संवर्द्धन तथा आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तुलगायत बालआहारको बिक्री वितरणलाई नियमित गरी बच्चाहरूको लागि सुरक्षित एवं पर्याप्त पोषणको व्यवस्था गर्न केन्द्रित छ ।</p>
<p>आयोडिनयुक्त नुन (उत्पादन तथा बिक्री वितरण) ऐन, २०५५</p>	<p>आयोडिनयुक्त नुन (उत्पादन तथा बिक्री वितरण) ऐन, २०५५ पोषणको क्षेत्रमा अर्को महत्वपूर्ण कानुनको रूपमा रहेको छ । यसले आयोडिनयुक्त नुनको अभावले मानवस्वास्थ्यमा पर्ने असरलाई न्यूनीकरण गर्दै जाने उद्देश्य लिएको छ । ऐनले आयोडिनको अभावले हुने रोगविरुद्ध लड्न आयोडिन अभावजन्य विकार निवारण समिति गठन गरेको छ ।</p>
<p>उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५</p>	<p>उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ उपभोक्ता अधिकार संरक्षण गर्ने छाता ऐन हो । यसले हानिकारक उपभोगका वस्तु तथा सेवाबाट उपभोक्ताहरू संरक्षित हुन पाउने अधिकार, त्यससम्बन्धी सूचना र शिक्षाको अधिकार, छनोटको अधिकार, सुनुवाइको अधिकार, क्षतिपूर्तिको अधिकार तथा उपभोक्ता शिक्षाको अधिकारलगायत उपभोक्ता अधिकारका विस्तृत सूची समेटेको छ । अनुचित मूल्यवृद्धि तथा व्यापारिक क्रियाकलापलाई नियन्त्रण गरी उपभोग्य वस्तुमा सहज पहुँच सिर्जना गर्ने तथा उपभोक्ता अधिकार उल्लंघनविरुद्ध क्षतिपूर्ति दिलाउने व्यवस्था ऐनमा रहेको छ । उपभोक्ता संरक्षण नियमावलीले गरिब जनताले मुलभ रूपमा आफूलाई चाहिने आवश्यक वस्तु खरिद गर्न सकून् भन्ने उद्देश्यले सुपथ मूल्यका पसलको पनि व्यवस्था गरेको छ ।</p>

<p>कानुनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०५४</p>	<p>आर्थिक विपन्नताका कारणले न्यायमा पहुँचबाट वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने उद्देश्यले यो ऐन निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको पाइन्छ । कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐनको दफा २ को संशोधित व्यवस्थाअनुसार 'असमर्थ व्यक्ति'भित्र तोकिएको वार्षिक आयभन्दा कम आय भएको व्यक्ति वा लैंगिक हिंसा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति पर्दछन् । अब आइन्दा लैंगिक हिंसा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति स्वतः निःशुल्क कानुनी सहायताका लागि योग्य मानिन्छन् । ऐनले तोकिएको वार्षिक आयभन्दा कम आय भएको व्यक्तिलाई कानुनी सहायता प्रदान गरी न्यायमा पहुँच दिलाउने व्यवस्था गरेको छ । यस प्रयोजनको लागि कानुनी सहायतासम्बन्धी एक कोष रहने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।</p>
<p>छात्रवृत्तिसम्बन्धी ऐन, २०२१</p>	<p>गरिबी तथा विपन्नताको अवस्थामा रहेका जनतालाई शिक्षामा पहुँच बढाउन यो ऐन महत्वपूर्ण देखिन्छ । नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छात्रवृत्तिमध्ये विपन्न, महिला, अपांग, जनजाति र दलित तथा तोकिएको दुर्गम क्षेत्रको व्यक्तिलाई तोकिएबमोजिम सुरक्षित गर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । ऐनको प्रयोजनको लागि 'विपन्न' भन्नाले सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गरेका व्यक्तिहरूमध्ये सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाले विपन्नको कारण खुलाई सिफारिस गरेको व्यक्तिलाई जनाउने गरी परिभाषा गरेको छ ।</p>

<p>समाज कल्याण ऐन, २०४९</p>	<p>समाज कल्याण ऐन, २०४९ अर्को कानुनी व्यवस्था हो, जसले समाज कल्याणको ध्येयले खुलेका संघ-संगठनहरूबीच समन्वयको अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको छ । ऐनले विभिन्न संघसंस्थाहरूले गर्ने सामाजिक गतिविधिहरूलाई सुव्यवस्थित ढंगले सञ्चालन गर्न तथा त्यस्ता संघसंस्थाहरूबीच प्रभावकारी समन्वय, सहयोग, परिचालन तथा सामाजिक क्रियाकलापको प्रवर्द्धन गर्न समाज कल्याण परिषद्को स्थापना गरेको छ । मूलभूतरूपमा बेरोजगार, गरिब वा अशिक्षित व्यक्तिहरूका लागि सम्मानित जीवनयापन गराउन तथा पिछडिएको समुदाय वा वर्गको हितको निमित्त आवश्यक व्यवस्था गर्नका लागि समाज कल्याण परिषद्ले कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । (स्रोत: समाज कल्याण ऐन, २०४९)</p>
<p>सुशासन ऐन, २०६४</p>	<p>सुशासन (व्यवस्थापन र सञ्चालन) ऐन, २०६५ तर्जुमा गरियो । यो ऐन पारदर्शिता, अनुमानयोग्यता र जवाफदेहितालाई सुदृढ पार्दै देशमा सुशासन कायम गर्ने उद्देश्यका साथ आएको थियो । यसको प्रस्तावनामा उल्लेख भएअनुसार मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनलाई जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी, समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई त्यसको प्रतिफल सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउन, कानूनको शासन, भ्रष्टाचारमुक्त र चुस्त प्रशासन, विकेन्द्रीकरण, आर्थिक अनुशासन तथा सार्वजनिक कार्य र स्रोतको कुशल व्यवस्थापनजस्ता असल शासनका आधारभूत मान्यतालाई आत्मसात् गरी सर्वसाधारणले छिटो-छरितो तथा कम खर्चिलो ढंगबाट सेवा पाउने अवस्था सिर्जना गर्नु रहेको छ ।</p>
<p>सहकारी ऐन, २०४८</p>	<p>सहकारी ऐनले देशका कृषकलगायतका निम्न आय भएका वर्ग तथा समूह एवं श्रमिक, भूमिहीन तथा बेरोजगारसमेत संगठित भई आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि पारस्परिक सहयोग र सहकारिताको आधारमा विभिन्न किसिमका सहकारी संस्था तथा संघहरूको गठन र सञ्चालन गर्न सक्ने कानुनी आधार सिर्जना गर्दछ । यो ऐनअन्तर्गत कृषकहरूले खाद्य उत्पादन तथा बिक्री वितरणलगायतको प्रयोजनको लागि सहकारी संस्था खोल्न र सञ्चालन गर्न सक्छन् ।</p>

विपद्
व्यवस्थापन ऐन,
२०७४

यो प्राकृतिक प्रकोपबाट प्रभावित जनताको हितको संरक्षणको लागि अस्तित्वमा रहेको कानून हो । ऐनको दफा २ (क) ले प्राकृतिक विपत्तिको परिभाषा गर्दै भूकम्प, आगलागी, आँधीबेहरी, बाढीपहिरो, मुसलधारे वर्षा, खडेरी, भोकमरी, महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विस्फोटबाट भएको दुर्घटना, विषादीलगायत अन्य किसिमका विपत्तिहरूलाई समेटेको छ । ऐन राहत उपलब्ध गराउने कुरामा केन्द्रित छ । ऐनले प्राकृतिक प्रकोप क्षेत्र वा विपत्ति हुने निकट सम्भावना रहेको क्षेत्रलाई संकटग्रस्त क्षेत्र भनेर घोषणा गर्न सक्ने अधिकार सरकारलाई दिएको छ ।

३.१.३. नीति, रणनीति तथा योजना

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्रत्याभूत गर्न पर्याप्त श्रोत साधनहरूको आवश्यक पर्ने भएकोले यी अधिकारहरूलाई प्रगतिशील उपभोगको विषय मानिएको हो । तर राज्यले यी अधिकारहरूसँग सम्बन्धित नीति, रणनीति र योजनाहरू निर्माण गर्दा उपलब्ध स्रोत साधनहरूको उच्चतम सदुपयोग गर्नुपर्दछ । नीति, रणनीति, कार्यक्रमहरू निर्माण प्रक्रियामा अधिकारवाहक र सरोकारवालाहरूको सहभागिता र आर्थिक सामाजिक विकासका बीचमा सोभ्रो सम्बन्ध रहेको हुन्छ^{१३}। त्यसैले उनीहरूको पर्याप्त र अर्थपूर्ण सहभागितालाई सुनिश्चित गरिनु पर्दछ । नीति, रणनीति, योजना, कार्यक्रम र बजेट विनियोजनले राज्यका प्राथमिकताहरूलाई तय गर्ने भएकोले यिनीहरूको निर्माण प्रक्रियामा लैगिक समानता, सहभागिता र समावेशी सिद्धान्तलाई पूर्ण रूपमा ध्यान दिनुपर्दछ । मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू र राम्रा अभ्यासहरूलाई अनुसरण गरी बनाइएका कानून, नीति नियमहरूले मात्र विधिको शासन स्थापना हुन सक्दछ ।

३.१.४. न्यायिक व्याख्या

अधिकारहरूको संरक्षणसँगसँगै ती अधिकारहरूको उल्लंघनमा नेपालको

13 Final Act of the International Conference of Human Rights, Teheran, 22 April to 13 May, 1968

संविधानले न्यायिक उपचारको पनि व्यवस्था गरेको छ ।^{१४} खासगरी नेपालको संविधानले संवैधानिक उपचारको हकलाई छुट्टै मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेकोले संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकहरूको उल्लंघन भएमा सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्रलाई उपयोग गर्न सकिन्छ ।^{१५} यसरी संविधानअन्तर्गत प्रत्याभूत गरिएका मौलिक हक र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्न सर्वोच्च अदालतलाई केवल कार्यपालिकाको ज्यादती मात्र नभएर व्यवस्थापिकाको कार्यहरू जसले मौलिक हक र स्वतन्त्रताको उपभोगमा व्यवधान खडा गर्छ, त्यसलाई रोक्ने अधिकार र जिम्मेवारी पनि दिएको छ ।

नेपालको संविधानको धारा १३३ (१) अनुसार सर्वोच्च अदालतलाई 'कुनै कानुन संविधानसँग बाझिएको खण्डमा सो कानुनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार' प्रदान गरिएको छ ।^{१६} यसै अधिकारको प्रयोग गर्दै सर्वोच्च अदालतले प्रत्येक नागरिकको संवैधानिक अधिकार संरक्षण गर्न व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको कार्यलाई रोक्ने आफ्नो स्वतन्त्र र महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ ।

व्यक्तिको अधिकार उल्लंघन भएमा रिट क्षेत्राधिकारमार्फत उपचार प्रदान गर्नुको अलावा सर्वोच्च अदालतसँग सार्वजनिक सरोकारको विवादमा समावेश भएको कुनै पनि संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि मौलिक क्षेत्राधिकार पनि रहेको छ ।^{१७} यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवाद समाधान गर्न सर्वोच्च अदालतलाई बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषणलगायत उपयुक्त आदेश जारी गर्ने असाधारण अधिकार

१४ हेर्नुहोस् तल अध्याय ४.१ विस्तृतमा ।

१५ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) धारा ३२ मा भनिएको छ, 'यस भागद्वारा प्रदत्त हक प्रचलनको लागि धारा १०७ मा लेखिएको तरिकाअनुसार कारबाही चलाउन पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ ।'

१६ उही संविधानको धारा १०७ (१) मा भनिएको छ, 'यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानुन यो संविधानसँग बाझिएको हुँदा सो कानुन वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सो अनुसार कुनै कानुन संविधानसँग बाझिएको देखिएमा सो कानुनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार क्षेत्र सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ ।

१७ उही संविधान धारा १०७ (२) मा भनिएको छ, 'यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनहरूको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । सो प्रयोजनका लागि पूर्णरूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छालगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ ।

रहेको छ ।¹⁵ यस प्रावधानले सार्वजनिक सरोकारसँग सम्बन्धित कुनै पनि विषयमा मुद्दा दायर गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्ने हुनाले सार्वजनिक हित र सरोकारको लागि काम गर्ने कुनै पनि संघसंस्था वा व्यक्तिले महिला, बालबालिका तथा चरम गरिबीमा बाँचिरहेका जनतालागायत सुविधाविहीन, सीमान्तकृत, असुरक्षित समूहको प्रतिनिधित्व गरी सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दायर गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।¹⁶

नेपालको संविधानमा सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकारलाई परिभाषित गर्नुको अतिरिक्त उच्च र जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकारको प्रबन्ध पनि छ । उच्च अदालतलाई संविधानको धारा १४४ ले मौलिक हकको उपभोगमा बाधा उत्पन्न भएमा बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, अधिकारपृच्छा र निषेधाज्ञालागायतका जो चाहिने आदेश जारी गरी हकअधिकारको प्रचलन गराउन सक्ने अधिकार दिइएको छ । त्यसैगरी संविधानले नै सार्वजनिक हकहितको विवादहरूको निरूपण गर्न सक्ने अधिकार क्षेत्र तोकेको छ । यसको उपयोगको माध्यमबाट गरिबी तथा विपन्नतामा रहेका नागरिक तथा समुदायको मानवअधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनको उद्देश्य हासिल गर्न सक्ने देखिन्छ ।

त्यसैगरी जिल्ला अदालतलाई रिट क्षेत्राधिकार प्रदान गर्दै कुनै व्यक्तिको कानुनी अधिकारको प्रयोगमा कुनै संस्था वा सरकारी निकायले आफ्नो क्षेत्रभिन्न बाधा पुऱ्याएमा बन्दी प्रत्यक्षीकरण र निषेधाज्ञा जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गर्ने अधिकार दिइएको छ ।¹⁷ त्यस्तै मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको १० नं. अनुसार सार्वजनिक हकको कुनै पनि मुद्दा दायर गर्न जिल्ला अदालतबाट अनुमति प्राप्त हुने कुरा उल्लेख छ ।¹⁸ यस व्यवस्थालाई हाल देवानी संहिता, २०७४ ले पनि आत्मसात गरेको छ । यस खालको मुद्दामा खासगरी सार्वजनिक जग्गा, पानी पँधेरो तथा उपभोग्य वस्तुका कुराहरू पर्दछन् । यद्यपि तल्लो अदालतलाई सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको कारबाहीको लागि बलियो

१८ उही ।

१९ थुप्रै मुद्दाहरू, सर्वोच्च अदालतले, गैरसरकारी संगठनहरूको (उदाहरणका लागि **Pro-Public, Fwld**) PIL रिट निवेदनहरू दर्ता गर्ने हकद्वारा, बारम्बार स्वीकार गर्दै आएको छ ।

२० हेर्नुहोस्, न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ७ (२) ।

२१ मुलुकी ऐनको दफा १० अनुसार 'प्रचलित कानूनमा नेपाल सरकारवादी हुने भनी लेखिएको मुद्दामा नेपाल सरकारलाई वादी कायम गरी मुद्दाको कारबाही गरिनेछ । सोबाहेक मुद्दाको विषय वा प्रकृतिबाट नेपाल सरकारको वा सार्वजनिक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दा नेपाल सरकारले वा अड्डाको अनुमति लिई सर्वसाधारण जोसुकैले पनि वादी भई चलाउन सक्नेछ । अनुमतिका लागि निवेदन दिँदा फिरादपत्र साथै दिनुपर्दछ । त्यसरी फिरादपत्रका साथै अनुमतिको निवेदन परेमा उसै दिन अनुमतिको निवेदनमा निर्णय गरिदिनुपर्दछ । अनुमति नदिएमा उच्च सुन्ने अड्डामा निवेदन दिन सक्नेछ ।'

प्रावधान नभए पनि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको स्थानीय स्तरमा संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने दिशामा न्यायिक प्रक्रियाको रणनीतिक उपाय सशक्त देखिन्छ ।

खासगरी तल्ला तहका अदालतहरूको रिट क्षेत्राधिकार प्रयोग आर्थिक तथा सामाजिक न्यायको प्रवर्द्धन गर्ने कानुनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्न बाध्य पार्न सकिन्छ । त्यस्तै न्यायिक पुनरावलोकनमार्फत तिनका कार्यकारी वा प्रशासनिक कार्यहरूका लागि जवाफदेहिता, पारदर्शिता तथा सुशासनको प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ ।

सर्वोच्च अदालतले विगत २५ वर्षदेखि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको क्षेत्राधिकारको उपयोग गर्दै आर्थिक सामाजिक अधिकारसम्बन्धी कानुनी प्रत्याभूतिलाई प्रभाव पार्ने उल्लेख्य संख्याका मुद्दाहरूको निरूपण गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारको मापदण्डअनुसार प्रत्याभूत गरिएको गरिबीविरुद्धका कानुनी प्रत्याभूतिको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतका केही फैसलाहरूको यहाँ समीक्षा गरिएको छ ।

<p>गरिब तथा खाद्य असुरक्षित जिल्लाका जनतालाई आम भोकमरीबाट संरक्षण</p>	<p>पहिलोपटक माधवकुमार बस्नेतको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतसमक्ष २०४७ सालको संविधानको धारा ८८ (२) अनुसार जनतालाई खाद्यान्नलगायत आधारभूत आवश्यकता पूर्तिको जिम्मेवारी पूरा गर्न सरकारको नाममा उपयुक्त आदेश जारी गर्नको लागि आह्वान गरिएको थियो । (स्रोत: माधवकुमार बस्नेत वि. प्रधानमन्त्री, गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत रिट नं. ३३४१, वर्ष २०५५ निर्णय मिति २०५५/६/२७।)</p> <p>जनतालाई अनिकाल र भोकमरीबाट बचाउन सरकारले केवल नगन्य मात्रामा मात्रै काम गरेको कुरा प्रकाशमा पछि प्रकाशमणि शर्मा लगायत निवेदक भएको मुद्दा पुनः सर्वोच्च अदालतमा दर्ता गरिएको थियो । प्रारम्भिक सुनुवाइपछि सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासले नेपालीहरूको महान् चाड दसैँलाई मध्यनजर गर्दै उचित ढुवानीको व्यवस्था गरी पर्याप्त खाद्यान्न आपूर्ति गर्नु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरेको थियो । सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार र खाद्य सम्प्रभुताको अधिकारलाई नेपालको संविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेकोले पर्याप्त खाद्यको अभावले कसैको मृत्यु भएमा त्यो राज्यको जवाफदेहिताभित्र पर्ने कुरा अदालतले उल्लेख गरेको थियो । (स्रोत: प्रकाशमणि शर्मा लगायत वि. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री र मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत (रिट नं. ०६५-६३-१४९ रिट दर्ता मिति १५ सेप्टेम्बर २००८।)</p>
--	--

<p>राष्ट्रिय निकुञ्जका वन्यजन्तुले गरेको बालीनालीको हानि- नोकसानीबापत किसानलाई क्षतिपूर्ति</p>	<p>मानवअधिकार उल्लंघनको सम्बन्धमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था अदालतले अपनाएको क्रमिकरूपमा विकसित हुँदै गएको रणनीति हो । खाद्य अधिकार उल्लंघनमा पीडितलाई क्षतिपूर्तिको विषय <i>बजुद्दिन मिया</i> र <i>अन्यको</i> मुद्दामा उठाइएको थियो, जसमा अदालतले खाद्य अधिकारको बारेमा प्रकाश पारेको थियो । (<i>बजुद्दिन मियाँलगायत वि. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री र मन्त्रिपरिषद् सचिवालय रिट नं. WO-०३३८, २०६३ साल, निर्णय मिति १८ मार्च २००९</i>) अदालतले कानुन नबन्दासम्म पीडित किसानहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने प्रक्रियाका लागि न्यायिक मार्गदर्शन पनि तोकेको थियो । यस मार्गदर्शनका मुख्य पाँच बुँदाहरूमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षले सम्बद्ध निकाय र किसानहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा स्थायी समितिको स्थापना गर्नुपर्ने, पीडित किसानका तर्फबाट उजुरी प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने र उजुरीको छानबिन गरी सम्बद्ध पीडित किसानहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने विषय रहेका छन् ।</p>
<p>लैंगिक रूपमा विभेदकारी कानुन हटाई महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण तथा सम्पत्ति (भूमि) को अधिकारमा पहुँच बढाउने</p>	<p>सम्पत्ति वा पैतृक सम्पत्तिमाथिको अधिकारका विषयमा कानुनी प्रावधानहरूको सुधार गर्ने दिशामा सर्वोच्च अदालतले कैयौं संख्यामा परेका मुद्दाहरूमा प्रगतिशील फैसलाहरू गरेको छ । उदाहरणका लागि <i>डा. चन्द्रा वज्राचार्य वि. श्री ५ को सरकार (ने.का.प. २०५३ (१९९६) सर्वोच्च अदालत अंक ७, पृ. ५३७</i>) र <i>मीरा ढुंगाना वि. श्री ५ को सरकारको मुद्दामा (ने.का.प. २०५२ (१९९५) सर्वोच्च अदालत अंक ६, पृ. ६६२</i>) २०२० सालको मुलुकी ऐनमा उल्लिखित पैतृक सम्पत्तिसम्बन्धी कैयौं विभेदकारी प्रावधानहरूको विरुद्ध २०४७ सालको संविधानको धारा ८८ (१) अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतमा चुनौती दिइएको थियो । अदालत समानताको हक तथा महिला अधिकार महासन्धि अनुकूल कानुनमा संशोधन गर्न आदेश दिएपछि मुलुकी ऐनको एघारौं संशोधन सम्भव भयो । संशोधनले सम्पत्तिसम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरूको मात्रै परिवर्तन नगरी यससम्बन्धी अन्य कैयौं कानुनलाई पनि लैंगिक दृष्टिकोणबाट उदार बनायो । त्यस्ता कानुनहरूमा गर्भपतन, यौनजन्य अपराधमा सजायको मात्रा वृद्धि, समान वैवाहिक अधिकार र स्वतन्त्रता, जातीय भेदभावको अन्त्य र महिलाविरुद्धका हिंसालाई अपराधजन्य कसुरका रूपमा लिने लगायत थिए ।</p>

<p>सामाजिक सुरक्षा सहायताको दायरा र प्रभावकारिताको अभिवृद्धि</p>	<p>अपांगता भएका व्यक्तिहरूका लागि विशेष सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था, बस्नको लागि आवासको व्यवस्था, विद्यमान कानुनले व्यवस्था गरेको सकारात्मक विभेदसम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सीआरपीडी) को प्रावधानअनुरूप कानुनी सुधारको मागसहित अपांग अधिकारकर्मीहरूको एक समूहले एउटा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा (<i>सुदर्शन सुवेदीसमेत वि. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री कार्यालय र मन्त्रिपरिषद् सचिवालय (ने.का.प. २०६९ अंक ५, पृ. ८३० १)</i>) अदालतमा दायर गर्‍यो ।</p> <p>यस मुद्दामा अदालतले अपांगता भएका व्यक्तिहरू राज्यबाट विशेष किसिमको हेरचाहको हकदार हुन्छन् भन्ने कुरा स्वीकार गर्दै अदालतले विषम अवस्थामा हुने समूहको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न राज्यले गम्भीररूपमा ध्यान दिनुपर्दछ भन्ने ठहर गर्‍यो ।</p> <p>सीआरपीडीअनुसार कानुनी सुधार गर्नुपर्ने रिट निवेदकहरूको दाबीमा सहमत हुँदै अदालतले सरकारलाई सकारात्मक कदम चाल्नको लागि दायित्व सिर्जना गर्ने माथि उल्लेख गरिएका कानुनी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा पनि जोड दिएको थियो ।</p>
<p>मुक्त बँधुवा श्रमिकहरूको पुनर्स्थापना तथा श्रम अधिकारको प्रवर्द्धन</p>	<p>कमैया (बँधुवा) श्रम र अन्य श्रमअधिकारसम्बन्धी विषयमा अदालतले हस्तक्षेप गरेका थुप्रै उदाहरणहरू छन् । यस सन्दर्भमा २०६३ वैशाख २९ मा <i>पशुपति चौधरीसमेत विरुद्ध भूमिसुधार तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयसमेतको (पशुपति चौधरीसमेत वि. भूमिसुधार तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयसमेत, रिट नं. २७०३ (२००५) १)</i> मुद्दामा रिट निवेदकले कमैया श्रम निषेध ऐनअनुसार मुक्त कमैयाहरूलाई पुनर्स्थापना गर्नुपर्ने दायित्व सरकारी निकायहरूले पूरा नगरेकोले तिनलाई जवाफदेही बनाउन सर्वोच्च अदालतले आह्वान गरेको थियो । उक्त रिट निवेदनको सुनुवाइ गर्दै सर्वोच्च अदालतले सरकारलाई मुक्त कमैयाहरूलाई</p>

मुक्त बँधुवा
श्रमिकहरूको
पुनर्स्थापना
तथा श्रम
अधिकारको
प्रवर्द्धन

उपयुक्त रोजगार प्रदान गर्न र पुनर्स्थापना गर्न आदेश दिएको थियो ।
त्यसैगरी उत्तर टमाटा वि. नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री कार्यालय र
मन्त्रपरिषद्को मुद्दामा निवेदकले कमैया ऐनले हलिया (बँधुवा
हली) लाई पनि कमैया प्रथाको रूपमा मान्यता दिएको जिकिर गर्दै
मुक्त कमैया पुनर्स्थापना कार्यक्रम केवल तराईका जिल्लामा मात्र
सीमित नगरी पहाडका सात जिल्लामा पनि विस्तार गरिनुपर्ने कुराको
लागि सरकारको नाममा परमादेश जारी गर्न अदालतसमक्ष रिट दायर
गरेका थिए । यसमा सर्वोच्च अदालतले सबै मुक्त कमैयालाई विशेष
कानुनी व्यवस्था, आर्थिक नीति र कार्यक्रमहरूको अवलम्बनमार्फत
संरक्षण गर्ने र सबल बनाउने राज्यको दायित्वभित्र पर्दछ भन्ने ठहर
गरेको थियो । सर्वोच्च अदालतले राज्यको निर्देशक सिद्धान्त
(नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ३३ (१) र ३५ (१४)
(१५)) अनुरूप पहाडी जिल्लाका हलियाहरूको (हलिया प्रथा
तमसुक (करार) गरेर जमिन जोत्न हलिया राख्ने एक प्रथा हो ।
यो मध्य र सुदूरपश्चिम नेपालको पहाडी जिल्लामा प्रचलित रहेको
थियो । कमैया प्रथा र हलिया प्रथाबीच धेरै भिन्नता रहेका छन् ।
खासगरी बसोबाससहितको कमैया प्रथामा कमैयाहरूलाई मालिकको
इच्छानुसार खान-बस्न दिने गरिन्थ्यो । तिनले मालिकको घरदेखि
बाहिर थोरै मात्र स्वतन्त्रता पनि पाउँथे र कमैयाको परिवारले समेत
मालिककै घरमा काम गर्नुपर्थ्यो । र, त्यस्तो कामको लागि तमसुक
वा करार गरिँदैनथ्यो, तर पनि पुस्तौँपुस्तासम्म तिनीहरू मालिककहाँ
बसेका हुन्थे । हलिया प्रथा भने हलियालाई बसोबासको सुविधा
नभएको प्रथा हो । दिनमा दुई छाक खान पाउने र खनजोत नहुने
समयमा उनीहरू स्वतन्त्र हुन्थे । त्यस्तै, हलियाका परिवारका सदस्य
जहाँसुकै काम गर्न स्वतन्त्र हुन्थे, तर तिनीहरू मालिकको घरमा भने
प्रवेश पाउँदैनथे । कमैया खासगरी थारू जनजाति समुदायका थिए
भने हलिया अधिकांश दलित समुदायका ।) विकास र पुनर्स्थापनाका
लागि एउटा समितिको स्थापना गर्न आवश्यक भएको कुरालाई
जोड दियो ।

<p>जग्गाको हदबन्दीसम्बन्धी कानुनी प्रावधानको कार्यान्वयन गर्न आदेश</p>	<p>भूमिसम्बन्धी ऐनले जग्गाको हदबन्दीको व्यवस्था गरेको छ, जसको उद्देश्य जमिनदारसँग कानुनले तोकेको सीमाभन्दा बढी भएका जग्गा प्राप्त गरी मुक्त बँधुवा श्रमिक, दलित, आदिवासी जनजाति र स्थानीय सुकुमबासी जनतालाई पुनर्वितरण गर्नु रहेको छ । तर यस्तो कानुनी प्रावधान राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावलगायत अन्य कैयौं कारणले कार्यान्वयनमा आउन सकेन । यस सन्दर्भमा <i>माधव बस्नेत वि. नेपाल सरकार (२०६६/५/२ मा सर्वोच्च अदालतमा दर्ता गरिएको १)</i> नामक सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा सर्वोच्च अदालतमा दायर गरियो । यस मुद्दामा भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ ले व्यवस्था गरेबमोजिम (<i>भूमिसम्बन्धी ऐनको दफा १३ (१) ले तोकिएको अधिकारीले तोकिबमोजिमको सूचना जारी गरी सबै जग्गावाललाई सो सूचना जारी भएको मितिले ३५ दिनभित्र तोकिबमोजिमको फाँटवारी दाखिल गर्न लगाउन आदेश दिन सक्नेछ १)</i> देशभरि नै जग्गाको स्वामित्वको लागत तयार गर्ने, कानुनले तोकेको हदबन्दीभन्दा बढी भएको जग्गा प्राप्त गरी त्यस्तो जग्गा भूमिहीन सुकुमबासीहरूलाई अदालतको आदेशको पुर्जा पाएको एक सय ८० दिनभित्र वितरण गर्ने तथा यी प्रावधानहरू कार्यान्वयन नगर्ने सरकारी पदाधिकारी वा निकायहरूलाई जवाफदेही बनाउन परमादेश जारी गर्न माग गरिएको थियो ।</p>
<p>परित्यक्त नागरिकलाई भरणपोषणको प्रबन्ध गर्न आदेश</p>	<p>सर्वोच्च अदालतले पछिल्लो जुरी-नेपालका तर्फबाट राजुप्रसाद चापागाईंसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको (<i>फैसला मिति : २०७३ जेठ २६ १)</i> मुद्दामा समाजमा असहाय अवस्थामा रहेका र कष्टकर जीवन गुजार्न बाध्य नागरिकलाई आश्रय दिन सरकारका नाममा सर्वोच्च अदालतले परमादेश जारी गरेको छ । सर्वोच्च अदालतले चरम गरिबीमा रहेका बेसहारा एवं परित्यक्त नागरिकको सामाजिक संरक्षणको लागि गरिएको मुलुकी ऐन गरिब कंगालको महलअन्तर्गतको व्यवस्था कार्यान्वयन शून्यताको अवस्थामा रहेकोतर्फ गम्भीर चासो व्यक्त गर्दै असहाय नागरिकका निम्ति</p>

**परित्यक्त
नागरिकलाई
भरणपोषणको
प्रबन्ध गर्न
आदेश**

भरणपोषण र आवासको व्यवस्था गर्न आदेश दिएको हो । सम्मानित सर्वोच्च अदालतले सरकारको नाउँमा जारी गरेको परमादेशको व्यहोरा देहायबमोजिम रहेको छ :

- क. अशक्त, असहाय, परित्यक्त तथा चरम गरिबीमा रहेका महिला, बालक तथा वृद्धावस्थाका जीवन संकटमा रहेका नेपाली नागरिकहरूको भरणपोषण र बसोबासको आवश्यक प्रबन्ध गर्न तत्काल (संविधान कार्यान्वयनपश्चात् गठन हुने संघीय सरकारको मातहतमा रहने गरी) पर्याप्त साधन-स्रोतसहितको एक छुट्टै केन्द्रीय सामाजिक सुरक्षा बोर्ड गठन गर्ने कार्य अविलम्ब सुरु गर्नु ।
- ख. संविधानअनुरूप गठन हुने प्रदेश सरकारको मातहतमा रहने गरी प्रदेश तहमा सोही कार्यको आवश्यक प्रबन्ध गर्ने प्रयोजनको लागि प्रत्येक प्रदेशमा प्रादेशिक सामाजिक सुरक्षा बोर्डको गठन गर्नु ।
- ग. जीवन संकटमा रहेका अशक्त र असहाय नेपाली नागरिकहरूको वास्तविक विवरण संकलन र अध्यावधिक गर्न संविधानअनुरूप गठन हुने प्रत्येक स्थानीय तहहरूमा सामाजिक सुरक्षा इकाइ गठन गर्नु ।
- घ. नेपाल सरकारले सञ्चालन गरिआएका गरिबी निवारण कोष, स्वरोजगार कोष तथा गरिबसँग विश्वेश्वरजस्ता गरिबी निवारण गर्नेतर्फ लक्षित कार्यक्रमहरूको मातहतमा रहने गरी चरम गरिबीको अवस्थामा रहेका नागरिकहरूको यथोचित भरणपोषण र बासस्थानको व्यवस्था गर्नका लागि आवश्यक संस्थागत र कानुनी व्यवस्था गर्नु ।
- ङ. सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा रोजगारीमा रहेका व्यक्तिहरूबाट मासिकरूपमा कट्टा गरी आएको सामाजिक सुरक्षा करको केही अंश आदेश कार्यान्वयनको लागि गरिने प्रबन्धात्मक कार्यको लागि छुट्ट्याई त्यसमा नेपाल सरकारको तर्फबाट नपुग रकम थप गरेर सामाजिक सुरक्षा प्रबन्ध कोषको व्यवस्था गर्नु ।

<p>शीतलहरबाट चरम गरिबी अवस्थामा रहेका नागरिकलाई बचाउन आदेश</p>	<p>सर्वोच्च अदालतले १८ मंसिर २०७१ मा <i>जुरी-नेपालका तर्फबाट माधवकुमार बस्नेत वि. नेपाल सरकारको मुद्दामा</i> जलवायु परिवर्तनको प्रभावस्वरूप प्रत्येक वर्ष तराईमा शीतलहरको प्रकोपका कारण गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताले कष्टकर जीवनयापन गर्नुपर्ने र कतिपयले ज्यान नै गुमाउनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुने गरेको तथ्यलाई गम्भीरताका साथ लिँदै शीतलहरको प्रकोपबाट असहाय तथा गरिब जनताको जीवनरक्षा गर्नका लागि सरकारका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ । सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश गिरीशचन्द्र लाल तथा चोलेन्द्रशमशेर जबराको संयुक्त इजलासले जारी गरेको आदेशमा शीतलहरको प्रकोपबाट तराईवासी नागरिकलाई बचाउनको लागि सरकारले ठोसरूपमा अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन उपायहरू अवलम्बन गर्न भनिएको छ । न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल) का तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतद्वारा तीन वर्षअगाडि सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दायर गरिएको थियो । भारतमा पनि न्यायिक हस्तक्षेपपश्चात् केन्द्र सरकार र कतिपय राज्य सरकारले शीतलहरबाट नागरिकलाई जोगाउनको लागि रात्रि आवास तथा खाद्य एवं लत्ताकपडाको सहायता उपलब्ध गराउँदै आएको उदाहरण पाइन्छ ।</p>
<p>सोनाहा समुदायलाई आदिवासी जनजातिको रूपमा सूचीकृत गर्न आदेश</p>	<p>सर्वोच्च अदालतले लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिको रूपमा सोनाहा समुदायलाई पनि सूचीकृत गर्नुपर्नेमा हालसम्म सरकारले उक्त कार्य नगरेका कारणले न्यायिक हस्तक्षेप गरेको देखिन्छ । यस आदेशको पालना अभै हुन सकेको छैन । सोनाहा जाति सूचीकृत भएमा अन्य लोपोन्मुखले पाएसरह सामाजिक सुरक्षा भत्तालगायत अन्य सुविधामा पहुँचका लागि बाटो खुल्ने देखिन्छ ।</p>

३.२. अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ

सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना भएपछि सन् १९४६ मै संयुक्त राष्ट्रसंघीय संरचनाअन्तर्गत आर्थिक सामाजिक परिषद् (ECOSOC) को सहायक

अंगको रूपमा मानवअधिकार आयोग (United Nations Commission on Human Rights, UNCHR) को स्थापना गरियो । राष्ट्रसंघीय संयन्त्रभित्र मानवअधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनका लागि प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चको रूपमा आयोग सन् २००६ सम्म कार्यरत थियो । सन् २००६ मार्च १५ मा महासभामा अत्यधिक बहुमतबाट मानवअधिकार आयोगलाई मानवअधिकार परिषद्मा बदुवा गरियो । मानवअधिकार आयोगको पहिलो बैठकले सन् १९४७ मा मानवअधिकारको घोषणापत्रको मस्यौदा तयार गर्न एक कार्यसमूह गठन गर्‍यो र महासभाले १० डिसेम्बर १९४८ मा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (Universal Declaration of Human Rights, UDHR) पारित भयो जो मानवअधिकारको पहिलो बृहत् दस्तावेजको रूपमा चर्चित छ । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) लाई कानुनी दायित्वका रूपमा परिणत गर्न दुई वटा अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरू सन् १९६६ मा पारित भए । नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६) र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६) र मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) गरी तीन वटा दस्तावेजलाई समग्र रूपमा मानवअधिकारपत्र (Human Rights Bill) भनिन्छ जो सबै मानवअधिकारहरूको मूल स्रोतको रूपमा रहिआएको छ ।

हालसम्म मानवअधिकारका नौ वटा ठूला अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र महासन्धिहरू (Core International Human Rights Treaties) पारित भएर कार्यान्वयनमा छन् । यीमध्ये सातवटा महासन्धिहरूलाई नेपालले अनुमोदन गरिसकेको छ । मानवअधिकारको महासन्धिहरू अनुमोदन गर्ने क्रममा नेपाल अग्रपंक्तिमा रहेको छ । त्यतिमात्रै होइन संविधान तथा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ ले अनुमोदित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताले सिर्जना गरेका पक्ष राष्ट्रहरूको दायित्वको कार्यान्वयन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेका छन् । संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रणाली भित्र मानवअधिकारको अनुगमन गर्न दुई किसिमको संयन्त्रहरू क्रियाशील छन् जसलाई बडापत्रमा आधारित संयन्त्र र सन्धिजनित संयन्त्र भनिन्छ । मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले दुवै किसिमका मानवअधिकार संयन्त्रहरूलाई आवश्यक विज्ञता र अन्य सहयोग गर्दछ ।

“नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने”

-नेपालको संविधान, धारा ५१(ख)(३)

“संविधान सभाबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाभिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ ।”

-नेपाल सन्धि ऐन, २०४७, धारा ९.(१)

“मानवअधिकार” भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार तथा नेपाल पक्ष भएको मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा निहित अधिकार सम्भन्तु पर्छ ।”

-मानवअधिकार आयोग ऐन, २०६८, दफा २(च) ।

३.२.१. बडापत्रमा आधारित मानवअधिकार अनुगमनका संयन्त्रहरू (Charter-based Bodies)

संयुक्त राष्ट्रसंघ स्थापनाका बखत स्थापित भएका यसका प्रमुख अंग र तिनीहरूबाट विभिन्न प्रस्तावना मार्फत मानवअधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि सिर्जना गरिएका निकायहरूलाई बडापत्रमा आधारित मानवअधिकारका संयन्त्र भनिन्छ जस अन्तर्गत हाल मानवअधिकार परिषद्, विश्वव्यापी आवधिक पुनरावलोक (यूपीआर), मानवअधिकार परिषद्को विशेष कार्यविधिहरू र उजुरी कार्यविधिहरू रहेका छन् । मानवअधिकार आयोगलाई मानवअधिकार परिषद्मा परिणत गरिसकिएको छ ।

■ मानवअधिकार परिषद् (Human Rights Council)

मानवअधिकार परिषद् अन्तरसरकारी निकाय हो जसको स्थापना १५ मार्च २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले गरेको हो । यसमा महासभाबाट निर्वाचित ४७ सदस्य राष्ट्रहरू हुन्छन् । यसको वर्षभरि नै नियमित रूपमा बैठक बस्दछ । एक वर्षमा मुख्य सत्रसहित तीन सत्रभन्दा नघट्ने गरी जम्मा १० हप्ता बैठक बस्दछ । बैठक जेनेभामा

बस्दछ। निर्वाचित सदस्यहरूको एक कार्य अर्वाधि तीन वर्षको हुन्छ र लगातार दुई कार्य अर्वाधिभन्दा बढी समय सदस्य बन्न नपाउने नियम रहेको छ। परिषद् मानवअधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने प्रमुख अंगको रूपमा रहेको छ। मानवअधिकार परिषद्को बैठकहरू आयोजना गर्ने तथा परिषद्ले गरेका निर्णय र सम्पन्न गरेका कार्यहरूको अनुगमन गर्ने कार्यमा मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले सहयोग गर्दछ। मानवअधिकार परिषद्ले आफूना कार्यदिशहरूलाई सञ्चालन गर्न विभिन्न संयन्त्र र कार्यविधिहरूको सिर्जना गरेको छ जस्तो : विश्वव्यापी आर्वाधिक पुनरावलोकन (यूपीआर), सल्लाहकार समिति, उजुरी कार्यविधि र विशेष कार्यविधि।

■ विश्वव्यापी आर्वाधिक पुनरावलोकन (यूपीआर)

संयुक्त राष्ट्रसंघका १९३ वटै सदस्य राष्ट्रहरूमा मानवअधिकारको अर्वास्थाको आर्वाधिक समीक्षा गर्ने नयाँ संयन्त्रको रूपमा यूपीआर विकसित भएको छ। मानवअधिकार परिषद्को आयोजनामा प्रत्येक ४.५ वर्षमा सबै राष्ट्रको मानवअधिकारको अर्वास्थाको समीक्षा अन्य सदस्य राष्ट्रहरूबाट गरिन्छ। सदस्य राष्ट्रहरूले आफूना नागरिकप्रतिको मानवअधिकार दायित्व कसरी निर्वाह गरेका छन् भन्ने बारेमा कार्य समूहद्वारा आर्वाधिक पुनरावलोकन गरिन्छ। नेपालको मानवअधिकारको पुनरावलोकन दुई पटक सम्पन्न भईसकेको छ। पुनरावलोकनपश्चात् नेपाललाई अन्य सदस्य राष्ट्रहरूबाट मानवअधिकारको थप संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्न सिफारिसहरू प्राप्त भएका छन्। यूपीआरबाट प्राप्त गरेका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनको अर्वास्थाको अनुगमन र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि पैरवी गरी नागरिक समाजका संस्थाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछन्। राष्ट्रको मानवअधिकारको अर्वास्थाको बारेमा नागरिक समाजका संस्थाहरूले सामूहिक वा एकलै प्रतिवेदन पेस गर्न सक्दछन्। यूपीआरको मुख्य उद्देश्य सबै सदस्य राष्ट्रहरूमा मानवअधिकार अर्वास्थाको सुधार गर्ने र सदस्य राष्ट्रहरूमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनलाई सम्बोधन गर्ने हो।

■ मानवअधिकार परिषद्को विशेष कार्यविधि संयन्त्र

मानवअधिकार परिषद्अन्तर्गत विशेष कार्यविधिहरू विश्वमा मानवअधिकारको अर्वास्थाको निरन्तर अनुगमन गर्ने एक संयन्त्र हो। मानवअधिकार परिषद्ले आर्वाश्यकताअनुसार विषयगत वा राष्ट्र विशेषको मानवअधिकारको अनुगमनको लागि खास कार्यदिशसहितका विशेष समाधिकक्षक, स्वतन्त्र विज्ञ वा कार्यसमूहको रूपमा चयन गर्दछ। यो संयन्त्रलाई प्रभावकारी, लचकता

भएको र मानवअधिकारको संरक्षणमा तुरुन्त ध्यान दिने संयन्त्रको रूपमा लिइन्छ। हाल (१ अगस्ट २०१७) १२ वटा राष्ट्र विशेष कार्यदेश र ४४ वटा विषयगत कार्यदेश कार्यरत छन्। सम्बन्धित राष्ट्रको निमन्त्रणामा समाधिकक्षक, विज्ञ वा कार्यसमूहले सो राष्ट्रको भ्रमण गरी मानवअधिकारको अवस्थाको प्रतिवेदन परिषद्मा पेस गर्दछन्। नेपालमा पनि केही विशेष समाधिकक्षहरूले भ्रमण गरिसकेका छन्।

■ उजुरी कार्यविधि

मानवअधिकार परिषद्ले सन् २००७ मा एक प्रस्तावना पारित गरी विश्वको कुनै पनि स्थानमा घट्ने प्रवृत्तिगत जघन्य मानवअधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रता उल्लंघनको सम्बोधन गर्न एक गोप्य उजुरी कार्यविधि स्थापना गरेको छ जसअन्तर्गत व्यक्ति, समूह वा गैससहरूले जघन्य र विश्वस्त मानवअधिकार उल्लंघनको बारेमा उजुरी पठाउन सक्दछन्। उजुरी विधिलाई निष्पक्ष, वस्तुगत, दक्ष, पीडित केन्द्रित र समयमा सम्बोधन गर्न सक्ने बनाइएको छ। उजुरी वा सञ्चारको जाँच गर्न दुई कार्य समूहहरू कार्यरत रहन्छन्- एउटा सञ्चारसम्बन्धी र अर्को मानवअधिकार उल्लंघनको अवस्था सम्बन्धी। पहिलो चरणमा उजुरीको छानबिन भएपछि खासगरी बदनियतपूर्ण उद्देश्यले पठाइएका, आवश्यक जानकारी नपुगेका, उजुरीकर्ताको परिचय नखुलेका र अन्य आधारहरू पार गर्न नसकेका उजुरीहरू रद्द गरिन्छ र अन्य उजुरीहरू कार्यसमूहले थप प्रक्रियाको लागि मानवअधिकार परिषद्मा पठाउँछ। मानवअधिकार परिषद्ले उजुरीको सम्बन्धमा सम्बन्धित राष्ट्रसँग पत्राचार गर्दछ। उजुरीको प्रक्रिया के भइरहेको छ भन्ने बारेमा उजुरीकर्ता र सम्बन्धित राष्ट्रलाई अध्यावधिक गर्दछ। व्यक्तिगत मानवअधिकार उल्लंघनका उजुरीहरू माथि अनुगमन अनुसन्धान गर्न सम्बन्धित राष्ट्रको मानवअधिकार आयोगलाई प्रोत्साहित गरिन्छ।

३.२.२. सन्धिजनित मानवअधिकार अनुगमनका संयन्त्रहरू (Treaty-based Bodies)

दूला मानवअधिकार कानुनहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाको अनुगमन गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकार परिषद्ले स्वतन्त्र विज्ञहरू रहेको समितिहरू निर्माण गर्दछ जसलाई सन्धिजनित निकायहरू (Treaty Bodies) भनिन्छ। सम्बन्धित राष्ट्र र संयुक्त राष्ट्रसंघ बीच सम्झौता गरी कार्यान्वयनमा आउने भएकोले सन्धिजनित कानुनहरू बाध्यकारी हुन्छन् र राज्यमाथि कानुनी दायित्व सिर्जना गर्दछन्। सन्धिजनित कानुनहरूको अनुगमन गर्न स्वतन्त्र विज्ञहरूको समिति बनाइएको हुन्छ। जस्तो:

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६) को अनुगमनका लागि १८ जना यसै विषयका विज्ञहरूको सीईएससीआर (CESCR) समिति छ । हरेक पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक पाँच वर्षमा आवधिक प्रतिवेदन समितिमा पठाउनुपर्दछ । समितिले प्रतिवेदन अध्ययन गरी Concluding Observation को रूपमा आफ्नो सुझावहरू सम्बन्धित राष्ट्रलाई उपलब्ध गराउँछ । यसका साथै समितिले समयसमयमा गर्ने यसका प्रावधानहरूको व्याख्या सामान्य टिप्पणीहरू (Concluding Observation) हरू पनि महत्वपूर्ण रहन्छ ।

अहिलेसम्म नौ वटा मानवअधिकारका तुला अनुबन्ध/महासन्धिहरू र तिनीहरू मध्ये कतिपयका ईच्छाधिन आलेखहरू पारित भएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसंघ र सम्बन्धित राष्ट्रका बीचमा सम्झौतामार्फत यी मानवअधिकारका मापदण्डहरू कार्यान्वयनमा आउँछन् :

नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकारका तुला अनुबन्ध/महासन्धि र तिनका इच्छाधिन आलेखहरूको सूची :

क्र. सं.	अनुबन्ध / महासन्धि	नेपालले अनुमोदन गरेको मिति	कैफियत
१	सबै किसिमका जातीय भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २१ डिसेम्बर १९६५	३० जनवरी १९७१	उजुरी प्रक्रियाको लागि धारा १४ घोषणा नभएको
२	नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १६ डिसेम्बर १९६६	१४ मे १९९१	
३	इच्छाधिन आलेख (नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध), १६ डिसेम्बर १९६६	१४ मे १९९१	उजुरी प्रक्रियाको लागि
४	दोस्रा इच्छाधिन आलेख आलेख (नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध) १५ डिसेम्बर १९८९	४ मार्च १९९८	मृत्युदण्ड उन्मूलनको लागि

क्र. सं.	अनुबन्ध / महासन्धि	नेपालले अनुमोदन गरेको मिति	कैफियत
५	आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १६ डिसेम्बर १९६६	१४ मे १९९१	-
६	महिलाविरुद्धको भेदभावका सबै स्वरूपहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि १८ डिसेम्बर १९७९	२२ अप्रिल १९९१	-
७	इच्छाधिन आलेख (महिला विरुद्धको भेदभावका सबै स्वरूपहरूको उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धी), १० डिसेम्बर १९९९	१५ जुन २००७	उजुरी प्रक्रियाको लागि
८	यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १० डिसेम्बर १९८४	१४ मे १९९१	-
९	इच्छाधिन आलेख (यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि), १८ डिसेम्बर २००२	-	थुनुवा केन्द्रको भ्रमण - नेपालले अनुमोदन गरेको छैन।
१०	बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २० नोभेम्बर १९८९	१४ सेप्टेम्बर १९९०	-
११	इच्छाधिन आलेख (बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि), २५ मे २०००	३ जनवरी २००७	सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नतासम्बन्धी
११२	इच्छाधिन आलेख (बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि), २५ मे २०००	२० जनवरी २००६	बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लीलता चलाचित्रसम्बन्धी

क्र. सं.	अनुबन्ध / महासन्धि	नेपालले अनुमोदन गरेको मिति	कैफियत
१३	इच्छाधिन आलेख (बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि), १४ अप्रिल २५ मे २०१४	२० जनवरी २००६	उजुरी प्रक्रियाको लागि
१४	अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १३ डिसेम्बर २००६	२७ डिसेम्बर २००९	-
१५	इच्छाधिन आलेख (अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि), १३ डिसेम्बर २००६	७ मे २०१०	-

३.२.३. अन्तर्राष्ट्रिय नीतिगत प्रतिबद्धताहरू

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) लाई संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा पारित गरेपछि मानवअधिकार आन्दोलनले विश्वव्यापी रूपमा तीव्रता पाएको देखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अंगीकार गरिएका सबै मानवअधिकारका दस्तावेजहरू पालना गर्नुपर्ने नेपालको नैतिक दायित्व स्वतः रहन्छ। मानवअधिकारका अनुबन्ध र सन्धिहरूको अनुमोदन गरेर सो सन्धिको प्रावधानहरूलाई स्थानीयकरण गर्ने र पालना गर्ने गराउने दायित्व पक्ष राष्ट्रहरूको हुन्छ। पक्ष राष्ट्रहरूले आफ्ना राष्ट्रिय कानूनहरूलाई सोही अनुरूप परिवर्तन र परिमार्जन गरी आफ्ना दायित्व र कर्तव्यहरूलाई पूरा गर्न सक्दछन्।

३.२.४. राज्यका दायित्वका प्रकृति तथा स्वरूपहरू

मानवअधिकार दायित्वका विषयमा विश्लेषण गर्दा सर्वप्रथम अधिकारवाहक (Right holder) र कर्तव्यपालक (Duty Bearer) को फरक भूमिकाको बारेमा बुझ्नु आवश्यक हुन्छ। हरेक नागरिक मानव भएर जन्मेको कारणले मानवअधिकार उसको जन्मसिद्ध अधिकार हुन्छ र ऊ अधिकारवाहक भनिन्छ। राज्य र राज्यका अधिकारीहरूमाथि नागरिकहरूको मानवअधिकारको कानुनी दायित्व रहेको हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका कानूनहरूले राज्यमाथि खासगरी तीन प्रकारका दायित्वहरू सिर्जना गरेका छन्।^{२२}

- ◆ सम्मान गर्ने दायित्व
- ◆ संरक्षण गर्ने दायित्व
- ◆ परिपूर्ति गर्ने दायित्व

सम्मान	संरक्षण	परिपूर्ति
<p>नागरिकका मानवअधिकारलाई उपभोग गर्न राज्यले कुनै पनि किसिमको हस्तक्षेप गर्ने वा बाधा पुऱ्याउने गर्नु हुँदैन।</p> <p>उदाहरण : मानवअधिकारप्रति राज्यका प्रतिबद्धता विरुद्ध हुने कुनै नियम कानून बनाउनु हुँदैन।</p> <p>उदाहरण २ : नेपालले मृत्युदण्ड निषेध गर्न बनेको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको दोस्रो इच्छाधिन आलेख (१९८९) लाई ४ मार्च १९९८ मा अनुमोदन गरिसकेको छ। त्यसैले नेपालले मृत्युदण्डलाई मान्यता दिने गरी कुनै कानून बनाउनु हुँदैन। (मृत्युदण्डलाई नेपालको संविधान २०७२ ले निषेध गरेको छ।)</p>	<p>मूलतः प्रभावकारी नियमन तथा उपचारमार्फत अरूले कसैको अधिकारको उपभोगमा हस्तक्षेप गर्न नपाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने दायित्व। यस अन्तर्गत नागरिकका मानवअधिकारको उल्लंघन गर्न खोज्ने कुनै पनि तेस्रो पक्षलाई राज्यले रोक्नुपर्दछ।</p> <p>उदाहरण : राज्यले नागरिकको सुरक्षाको पर्याप्त ब्यवस्था गर्नुपर्दछ। तेस्रो पक्षबाट सुरक्षा चुनौती आएमा कानूनद्वारा तेस्रो पक्षलाई दण्डसजाय र पीडितलाई न्याय दिलाउनु पर्दछ।</p>	<p>अधिकारहरूको प्रवर्द्धन गर्ने, अधिकारहरूको पहुँचलाई सहज बनाउने र व्यक्ति तथा समूहहरूले आफ्नो नियन्त्रणभन्दा बाहिरका कारणहरूले गर्दा आफूसँग भएका माध्यमद्वारा अधिकारहरूको उपभोग गर्न नसकेमा राज्य आफैले आवश्यक सेवाहरू प्रदान गर्ने दायित्व।</p> <p>मानवअधिकारको प्रत्याभूतिका लागि राज्यले सबै सकारात्मक पहलहरू चाल्नु पर्दछ जसमा कानून, नीति तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयन पर्दछन्।</p> <p>उदाहरण : राज्यले सबैका लागि शिक्षाको नीति ल्याएर मात्र पुग्दैन त्यसको पूर्ण उपभोगको लागि पर्याप्त संख्यामा विद्यालय खोल्ने, पाठ्यपुस्तकको व्यवस्था गर्ने, उचित संख्यामा शिक्षकको दरबन्दी उपलब्ध गराउनु पनि पर्दछ।</p>

२२ राज्यको दायित्वको बारे आर्थिक, सामाजिक तथा नागरिक सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिको साधारण टिप्पणी नं. ३ (१९९०) र साधारण टिप्पणी नं. ३१ (२००४)

अनुगमन, अभिलेखन र पैरवी वा वकालतको अन्तरसम्बन्ध

तीनै पक्षका बीचको अन्तरसम्बन्धलाई नबुझिकन अधिकारको अनुगमनलाई परिणाममुखी बनाउन सकिँदैन। अनुगमनले अधिकार उल्लंघनको अवस्था, कानून तथा नीतिको कार्यान्वयनको अवस्था एवं नीति, कानून, कार्यक्रम तर्जुमा तथा निर्माणको सन्दर्भमा भएको प्रगतिको आकलन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। अनुगमन सँगसँगै अनुगमनबाट देखिएका, भेटिएका तथा अवलोकन गरिएका कुरालाई अभिलेखीकरण गर्नु त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। अनुगमन र यथोचित अभिलेखनले योजनाबद्ध एवं प्रमाणमा आधारित वकालत तथा पैरवी गर्नको लागि मार्ग प्रशस्त हुन्छ। अनुगमन तथा अभिलेखीकरण बिना नै कुनै विषयको उठान गर्नु वा पैरवी गर्नुले कुनै परिणाम ल्याउन सकिँदैन। त्यस्तो वकालत तथा पैरवीको विश्वसनीयता तथा वैधता पनि हुँदैन। तसर्थ वकालत तथा पैरवीलाई रणनीतिक बनाएर सफलतामा पुऱ्याउनका लागि अनुगमन तथा अभिलेखन महत्वपूर्ण हुन्छ।

४.१ पैरवी वा वकालत

पैरवी वा वकालत शब्दको उत्पत्ति प्राचीन रोम र ग्रीसमा भएको मानिन्छ। समाजमा आफूनुो लागि बोल्न नसक्ने, कमजोर र आवाजविहीनहरूको पक्षमा अरूले बोलिदिने प्रचलन धेरै अघिदेखि रहेको थियो। तथापि आधुनिक युगमा पैरवीको सुरुआत अठारौँ शताब्दीको मध्यतिर बेलायतमा राजनैतिक प्रतिनिधित्वको विषय र आर्थिक-सामाजिक परिवर्तनको सम्बन्धमा एकै कालखण्डमा खासगरी पुँजी,बजार र सर्वहाराका विषयमा पैरवी गर्न थालिएको इतिहासले देखाउँछ।

गत केही दशकयता विश्वभरि नै पैरवीका क्षेत्रमा धेरै तालिमहरू सञ्चालन भइरहेका छन्। पैरवीका परिभाषा र बुझाइमा समानता पाइँदैन। कुनै पैरवीको परिभाषाले प्रक्रियालाई जोड दिएको हुन्छ भने कुनै परिभाषाले परिणाममा जोड दिएको हुन्छ र कुनै परिभाषाले प्रक्रिया र परिणाम दुवैलाई समेटेको पाइन्छ। भिन्न

मान्यता, राजनैतिक दृष्टिकोण र लक्ष्य राखेर पैरवी गरिने हुनाले यसको परिभाषा र बुझाइमा विविधता आएको हो । उदाहरणको लागि कसैले माथिल्लो तहमा नीति परिवर्तनका लागि मात्र पैरवी गर्दछन् भने कसैले कमजोर समुदायको सशक्तीकरण गर्दै उनीहरूको अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन पैरवी गर्दछन् । महिला, सीमान्तकृत र अल्पसंख्यक समुदायको सशक्तीकरण तथा सहभागिता मार्फत गरिने पैरवीहरू नीतिगत पैरवीहरूभन्दा फरक हुन्छन् जसले शक्ति संरचना वा शक्ति सम्बन्धलाई चुनौती दिन्छन् र शक्ति सन्तुलनमार्फत परिवर्तन ल्याउन जोड दिन्छन् ।

पैरवीको अवधारणात्मक स्पष्टता

नागरिकको जीवनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने गरी राजनैतिक, आर्थिक तथा सामाजिक प्रणाली तथा संस्थाहरू अन्तर्गत लिइने निर्णयहरूको नतिजामा सकारात्मक प्रभाव पार्न गरिने क्रियाकलापहरूलाई पैरवी वा वकालत (Advocacy) भनिन्छ । पैरवी एक योजनावद्ध राजनैतिक प्रक्रिया हो जसले नागरिकहरूको समन्वयात्मक प्रयासहरूबाट असमानता, असहिष्णुता र बहिष्करण गर्ने नीति, व्यवहार, विचार र मान्यतामा परिवर्तन ल्याउँछ ।

प्रभावकारी पैरवीले कमजोर, सीमान्तकृत र पीडित पक्षको सशक्तीकरण गरी निर्णयकर्ताहरूको सोचाइमा परिवर्तन ल्याई नतिजामा प्रभाव पार्दछ र शक्तिको असन्तुलित अवस्थालाई चुनौती दिन्छ ।

पैरवीलाई बुझ्नको लागि थप परिभाषाहरू :

- ◆ पैरवी एक रणनीतिक कार्य हो जसले आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक वातावरणमा सुधार ल्याई अन्ततः समुदायको अवस्थामा सुधार ल्याउन निर्णायक तहमा प्रभाव पार्दछ । यो परिभाषा अनुसार पैरवी परिणाममा प्रभाव पार्न गरिन्छ ।
- ◆ सबालहरूको पहिचान गरेर, आफ्नो अडानमा दृढ भएर, स्रोतहरूको परिचालन गरेर, संस्थाका संयन्त्रहरूलाई क्रियाशील बनाएर, रणनीतिहरूको कार्यान्वयन गरेर समाजका हरेक तहमा परिवर्तन ल्याउन गरिने क्रियाकलापहरूलाई पैरवी भनिन्छ । यो दोस्रो प्रकारको परिभाषाले पैरवीलाई कार्य वा प्रक्रियासँग जोडेको छ ।
- ◆ तेस्रो प्रकारको परिभाषाले प्रक्रिया र परिणाम दुवै पक्षलाई समेटेको हुन्छ । जसका अनुसार पैरवी एक निरन्तर चल्ने प्रक्रिया हो जसले प्रवृत्ति, व्यवहार, परिवारसँगको सम्बन्ध, कार्यस्थल, समुदाय तथा राष्ट्रलगायत सम्पूर्ण सामाजिक संस्थाहरूमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन पहल गर्दछ ।

केही संस्थाहरूले पैरवीलाई आवाजविहीन कमजोरहरूको लागि बोल्नुलाई पैरवी मान्दछन् भने केही संस्थाहरूले पैरवीलाई आवाजविहीन कमजोर संगसँगै गरिने कार्य मान्दछ ।

- ◆ व्यक्तिहरू तथा समुदायलाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने गम्भीर प्रकृतिका सबाललाई उजागर गर्न योजनाबद्ध र व्यवस्थित तरिकाबाट यथार्थतामा आधारित रहेर गरिने कार्य पैरवी हो ।
- ◆ मानवअधिकारको सबालमा संविधान, ऐन, कानूनको परिधिभिन्न रहेर गरिने कार्य पैरवी हो र यसले समस्याको उजागर गर्नुका साथै विकल्प पनि प्रस्तुत गर्दछ ।
- ◆ पैरवीले गरिब तथा पछाडि पारिएका वर्गको आवाज उजागर गरी सामाजिक न्याय स्थापनामा मद्दत गर्दछ ।
- ◆ नीति निर्माण तहमा बस्ने पक्षलाई तर्कसंगत रूपमा प्रभाव पारी नीति, ऐन तथा कानून कार्यान्वयन गराउन प्रभाव पार्ने कार्य पैरवी हो ।
- ◆ यो एउटा राजनैतिक प्रक्रिया पनि हो । यद्यपि, यसले पार्टीगत (दलीय) राजनीतिभन्दा माथि उठेर काम गर्छ ।
- ◆ पैरवीले सामाजिक न्याय र मानवअधिकार प्रवर्द्धन गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ साथै सुशासन, जवाफदेहिता र पारदर्शिताको प्रवर्द्धन गर्दछ ।

पैरवी किन गरिन्छ ?

- ◆ आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक रूपमा सीमान्तकृतहरूको सशक्तीकरण गर्न ।
- ◆ दबिएका, पछाडि पारिएका वर्ग तथा समुदायको आवाज उजागर गर्न मद्दत पुऱ्याउन र त्यसबाट ती वर्गको आवाजले नीति निर्माणमा प्रभावित पार्न (नीतिगत तहमा पहुँच)
- ◆ हरेक तहमा रहेका असमान शक्ति सम्बन्धहरूको प्रतिरोध (जस्तो पितृसत्तात्मक समाज) गरी शक्ति सम्बन्धमा परिवर्तन ल्याउन ।
- ◆ समुदायको जीवनस्तरमा सकारात्मक सुधार ल्याउन ।
- ◆ धनी र गरिबबीचको खाडल कम गर्न ।
- ◆ शक्ति केन्द्रमा रहेकालाई गरिब र शोषितको पक्षमा प्रभावित गर्न ।
- ◆ नागरिकको आधारभूत अधिकार पूरा गर्नु राज्यको दायित्व हो । त्यो पूरा गराउन

दबाव दिन ।

- ◆ वकालतको काममा एकलै गरेर परिवर्तन र प्रभाव ल्याउन सकिँदैन । धेरैसँग समन्वय गरेर सबैको सहयोगमा गर्नुपर्दछ ।
- ◆ सार्वजनिक विरोधमा जानु अगाडि पनि वकालतका कामहरू गर्न सकिन्छ ।

पैरवीको योजना तर्जुमा

सीमित स्रोतसाधनबाट निश्चित समयमा खास उद्देश्य हासिल गर्नुपर्ने भएकोले पैरवीलाई योजनाबद्ध प्रक्रियाबाट अगाडि बढाउनु आवश्यक छ । पैरवीको योजना तर्जुमा गर्नु भनेको वास्तवमा परिवर्तनको योजना बनाउनु हो जो राजनैतिक निर्णय प्रक्रियासँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले पैरवीको योजनाहरू अरू विकासका योजनाहरूभन्दा फरक प्रकृतिका हुन्छन् । खासगरी जनकेन्द्रित पैरवीहरू जसमा धेरै संख्यामा नागरिकहरूलाई सशक्तीकरणसमेत गर्दै उनीहरूकै सबालमा गरिने पैरवीहरू चरणबद्धरूपमा सीधा तरिकाले अगाडि बढ्दैनन् । यस्ता पैरवीहरू समय र परिस्थितिअनुसार बांगोर्गिटगो र घुमाउरो तरिकाले अगाडि बढ्ने भएकोले पैरवीको योजना रणनीतिक तरिकाले गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्थात् बाह्य अवसर र चुनौतीहरू तथा आन्तरिक स्रोत र परिस्थितिहरूलाई होसियारीपूर्वक विश्लेषण गरी योजना निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले पैरवीको योजनाले छोटो, मध्यम र लामो अवधिका क्रियाकलापहरू समेट्नु पर्ने हुन्छ ।

आफ्नो सबालमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन लामो अवधिको योजना तर्जुमा गरिन्छ र त्यसलाई सहयोग गर्न मध्यम अवधिका पैरवीका अभियानहरूको योजना बनाइन्छ भने अभियानकै क्रममा तत्कालको परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्न खासगरी नीतिनिर्माताहरूलाई प्रभाव पार्न छोटो अवधिका क्रियाकलापहरूको योजना बनाइन्छ । उदाहरणको लागि सरकारले आफ्नो सबालसँग सम्बन्धित कुनै निर्णय गर्न खोज्दैछ भने तत्काल कुनै प्रेस-विज्ञापित निकाल्ने, लेख लेख्ने, अनुसन्धान गर्ने गर्न सकिन्छ जो छोटो अवधिमा तर प्रभावकारी क्रियाकलाप हुन सक्दछ । पैरवी योजना निर्माणकै एक क्रियाकलापको रूपमा पैरवीले पारेको प्रभावको विश्लेषणसमेत गर्नुपर्दछ । यस्तो विश्लेषणले गर्दा पैरवीको रणनीति र प्रक्रियामा आवश्यक परिमार्जन गर्दै अगाडि बढ्न सहयोग गर्दछ ।

पैरवी योजना तर्जुमाका चरणहरू

७. अनुगमन तथा मूल्यांकन

६. पैरवीको योजना तथा कार्यान्वयन (क्रियाकलाप, समय र बजेट)

५. सन्देश निर्माण र माध्यम

४. गठबन्धन र सञ्जाल निर्माण

३. लक्षित वर्ग पहिचान

२. सवालसँग सम्बन्धित नीति नियमको विश्लेषण र लक्ष्य निर्धारण

१. सवाल पहिचान र विश्लेषण

४.२ अभिलेखन

मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको अनुगमनबाट तथ्य संकलन गरेर उल्लंघनका प्रमाणहरू जुटाउने गरिन्छ । पर्याप्त प्रमाणहरूसहितको पैरवीले निर्णयकर्ताहरूलाई घटनाबारे सुन्न र कारवाही अगाडि बढाउन बाध्य पार्दछ । प्रमाण र तथ्यांकहरूले पैरवीको विश्वसनीयता बढाउँछ । मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको अनुगमन र अभिलेखनको मुख्य उद्देश्य त्यस घटनाको सम्बोधन गर्न चासो र दायित्व सिर्जना गर्नाका साथै सो प्रकृतिको घटनाहरू भविष्यमा दोहरिन नदिनु पनि हो । नेपालमा

इन्सेकले मानवअधिकारको अवस्थाको अनुगमन र अभिलेखन गरी प्रत्येक वर्ष मानवअधिकार वर्ष पुस्तक प्रकाशन गर्दछ । त्यसैगरी अन्य मानवअधिकार संस्थाहरूले पनि मानवअधिकारको अनुगमन गरी अभिलेखन गरेको पाइन्छ । मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको अभिलेखन गर्दा खण्डीकृत तथ्यांकहरू राखिनुपर्दछ जसले गर्दा घटनाको स्पष्ट विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

४.३ अन्तरसम्बन्ध

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू प्रगतिशिल उपभोगका विषयहरू हुन त्यसर्थ यिनीहरूको क्रमिक विकास र प्रगतिलाई विश्लेषण गरेर मात्र उपलब्धि मापन गर्न सकिन्छ । प्रगतिको गति र अवस्थालाई मापन गर्न तथ्यांकहरूले सहयोग गर्दछन् । मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको निरन्तर अनुगमन र फलो अप तथा राज्यका जिम्मेवार निकायहरूबाट गरिएका संरक्षणका प्रयास र सम्बोधनको अनुगमन गर्नुपर्दछ । एक पटकको अनुगमनले मात्र समस्याको वास्तविक कारण, संलग्न पक्षहरू, पीडितहरू र त्यसका असरहरू पत्ता नलाग्नु सक्दछ । प्रत्येक पटकको अनुगमनको जानकारी वा तथ्यको विश्लेषणले वास्तविकता पत्ता लगाउन सकिन्छ । त्यसर्थ अनुगमनको निरन्तर अभिलेखन गर्नुपर्दछ र यसलाई पैरवीको औजारको रूपमा प्रयोग गरी नतिजा हासिल गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि कुनै जिल्ला वा पालिकामा भोकमरीको अवस्था आएमा त्यसको धेरै कारणहरू हुन सक्दछन्, यसका कानुनी पक्षहरू, प्राविधिक पक्षहरू, सिँचाइको व्यवस्था, कृषि औजार, मल, बिउबिजन र कीटनाशक औषधिको उपलब्धता र तिनको गुणस्तरीयता, किसानहरूको सीप र ज्ञान, खाद्य भण्डारण गर्ने नीति र कार्यान्वयनको अवस्था, बजेटको पर्याप्तता, मानवस्रोत, निर्णय प्रक्रियामा किसानहरूको सहभागिताको अधिकार र भूमिका आदि । सूचकहरूको प्रयोग गरी यी सबै पक्षहरूको निरन्तर अनुगमन, दस्तावेजीकरण र विश्लेषण नगरी समस्याको जरो पत्ता लगाउन सकिदैन र पैरवीहरू प्रभावकारी हुन सक्दैनन् । पर्याप्त प्रमाण र तथ्यांकसहितको पैरवीले निर्णयकर्ताहरूलाई उपयुक्त निर्णय लिन उत्प्रेरित गर्दछ ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुगमनका औजारहरू

५.१. सूचना तथा तथ्यांक

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICESCR) का पक्ष राष्ट्रहरूले अभिसन्धिमा उल्लेखित अधिकारहरूको उपभोगको लागि राज्यले आफ्ना उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम सदुपयोग गरी सम्पूर्ण समुचित उपायद्वारा आवश्यक वातावरण तयार गरी प्रगतिशील रूपमा उपभोग गर्दै जाने प्रतिबद्धता गरेका हुन्छन् । प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनको अवस्था अनुगमन गर्न, गुणस्तर निर्धारण गर्न र परिणाममा आएको परिवर्तनलाई मापन गर्न तथ्यांकहरूको आवश्यकता पर्दछ । नागरिक समाजका संस्थाहरूले प्रमाण वा तथ्यांकमा आधारित पैरवी गर्नले प्रभावकारी हुन जान्छ । राज्यद्वारा उपलब्ध सेवासुविधाहरूको तथ्यांक दुरुस्त राख्नाले आगामी योजना बनाउन सहयोग पुग्दछ । तथ्यांकहरू राख्दा सकेसम्म सेवाग्राहीहरूको लिंग, जाति, धर्म, वर्ण, उमेर, अपांगता, भौगोलिक क्षेत्र, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था आदिमा विखण्डित गर्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि कर्णाली क्षेत्रमा सरकारले अनुदान दिएर खाद्यान्न उपलब्ध गराउँछ तर त्यो खाद्यान्नको उपभोग क-कसले गरेका छन् ? कसको पहुँच किन पुग्न सकेको छैन ? आदि कारणहरू पत्ता लगाउन खण्डीकृत तथ्यांकको विश्लेषण आवश्यक पर्दछ । कुनै खास समुदाय वा समूह मात्र लाभान्वित भएको र अन्य समुदायले लाभ लिन नसकेको अवस्थामा लाभ लिन नसक्ने समुदायको पक्षमा पैरवी गर्न पनि प्रमाणका लागि सूचना, जानकारी वा तथ्यांकको आवश्यकता पर्दछ ।

विकासको अधिकार : आधारभूत मानवअधिकार

संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाले सन् १९८६ डिसेम्बर ४ मा विकासलाई अधिकारको रूपमा परिभाषित गर्दै 'विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र' पारित गरेको थियो । विकास भनेको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक प्रक्रियाहरूको बृहत् रूप हो जसले सम्पूर्ण नागरिकहरूको निरन्तर प्रगति र समृद्धिको लक्ष्य राखेको हुन्छ ।

विकासको प्रतिफललाई बिना भेदभाव सबै नागरिकमा समान वितरण गर्नका लागि विकास प्रक्रियामा सबै नागरिकको सक्रिय, स्वतन्त्र र अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्दछ । नागरिकलाई केन्द्रमा राखेर गरिएका विकासका क्रियाकलापले मात्र मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (१९४८) ले तय गरेका अधिकार र स्वतन्त्रतालाई सबैले समान रूपमा उपभोग गर्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्दछ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ बडापत्रको भावना अनुरूप राष्ट्रराष्ट्र बीच मित्रता र सहयोग अभिवृद्धि गरी आर्थिक-सामाजिक विकासमार्फत सबै मानव जातिको आधारभूत मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको सम्मान गरी विश्व शान्ति र सुरक्षालाई कायम राख्न सकिन्छ ।

नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सबै अधिकारहरू अभिभाज्य र अन्तरनिर्भर हुने भएकोले एउटा अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्दा अर्को अधिकारको उल्लंघनलाई न्यायोचित मान्न सकिन्न र यी अधिकारहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र कार्यान्वयनलाई निषेध गरेर विकासको गतिलाई तीव्रता दिन पनि सकिँदैन । हातहतियारको खरिद/उत्पादनमा गरिने लगानी र विकासका बीचमा नजिकको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । खासगरी विकासशील राष्ट्रहरूबाट हातहतियारमा कम लगानी गर्नाले विकासका गतिविधिमा लगानी बढ्न गई नागरिकको आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न सकिन्छ र उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई परिपूर्ति गर्न सकिन्छ ।

विकासको अधिकार मानवअधिकारको अभिन्न अंग हो जसले गर्दा प्रत्येक नागरिकले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक विकासका गतिविधिमा सहभागी हुन पाउने र योगदान गर्न पाउने अधिकार प्राप्त छ । यसबाट नागरिकहरूले आधारभूत मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न वातावरण तयार हुन्छ । त्यसैगरी यस घोषणापत्रको (धारा २) ले प्रत्येक नागरिकले आफ्नो व्यक्तिगत र समुदायको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक विकासका लागि सक्रिय रूपमा कार्य गर्नुपर्ने दायित्व तोकेको छ ।

आफ्ना सम्पूर्ण नागरिकहरूको निरन्तर प्रगति र समृद्धिको लागि आवश्यक विकासमा नीति र योजनाहरू निर्माण गर्ने अधिकार र कर्तव्य राज्यमा निहित रहेको हुन्छ । साथै विकासलाई तीव्रता दिन राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण निर्माण गर्ने मुख्य जिम्मेवारी पनि राज्यमा निहित हुन्छ ।

स्रोत : विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र, १९८६ (A/RES/41/128)

५.२. सूचकहरू

मानवअधिकार र राज्यका नीतिहरूको निर्माण, व्यवस्थापन, कार्यान्वयन र तथ्यांक प्रणालीका बीचमा अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ त्यसैले यिनीहरूको बीचको तालमेलले मात्र नागरिकको समृद्धि बढाउन मद्दत गर्दछ। सीमान्तकृत र जोखिमउन्मुख समूहप्रतिको विभेद र असमानताको मापन गर्न आवश्यक भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारको क्षेत्रमा राष्ट्रिय औसतभन्दा अगाडि बढेर खण्डीकृत तथ्यांकको आवश्यकता जोडतोडले उठ्ने गरेको छ। लिंग, जाति, धर्म, उमेर समूह, भौगोलिक क्षेत्र, आर्थिक अवस्था आदीको आधारमा खण्डीकृत तथ्यांक संकलन गरिएको अवस्थामा सूचकहरूको प्रयोगबाट खास समूहको आर्थिक सामाजिक अवस्था बुझ्न र भावी विकासका योजना तर्जुमा गर्दा कुन समूहलाई प्राथमिकता दिने भन्ने निर्णय लिन सहयोग पुग्दछ। उदाहरणका लागि नेपालमा एक वर्षमुनिका शिशुमृत्यु दर घटेको छ तर दलितहरूको सन्दर्भमा यसमा तात्त्विक फरक परेको छैन। एसियाली विकास बैंकको तथ्यांक अनुसार नेपालको औसत गरिबी सन् १९९६ मा ४१.८ प्रतिशतबाट बाट सन् २०११ मा २५.२ प्रतिशतमा भरेको थियो। सन् २०११ मा सबैभन्दा वढी ४३.६ प्रतिशत पहाडी दलित र ३८.२ प्रतिशत तराईका दलितहरू गरिबीको रेखामुनि रहेका थिए। सूचकहरू संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकारका हुन सक्दछन् र वस्तुगत र दृष्टिकोणमा आधारित हुन सक्दछन्।

	तथ्यमा आधारित वा वस्तुगत	दृष्टिकोणमा आधारित वा विषयगत
संख्यात्मक	<p>संख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने सूचकहरू जस्तै वस्तु, घटना वा तथ्यजसलाई प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ वा प्रमाणित गर्न सकिन्छ।</p> <p>उदाहरण १: पाँच वर्षमुनिका कम तौलका शिशुहरूको संख्या</p> <p>उदाहरण २: अभिलेख गरिएको गैरन्यायिक हत्याको संख्या</p>	<p>संख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने दृष्टिकोण, विचार, अनुमान जनाउने सूचकहरू जसलाई प्रायः प्रतिशतमा प्रस्तुत गरिन्छ।</p> <p>उदाहरण १: रातमा एकलै हिँड्दा पनि सुरक्षित महसुस गर्ने व्यक्तिको प्रतिशत</p> <p>उदाहरण २: वाक स्वतन्त्रताको अवस्थाको बारेमा पत्रकार वा विज्ञहरूले दिएको स्कोरको प्रतिशत जस्तो, नेपालमा वाक स्वतन्त्रताको अवस्था ठीकै छ भन्ने पत्रकारको प्रतिशत आदि</p>
गुणात्मक	<p>व्याख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने गुणात्मक सूचकहरू जस्तै वस्तु, घटना वा तथ्यहरू जसलाई प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ वा प्रमाणित गर्न सकिन्छ।</p> <p>उदाहरण १: मानवअधिकारका सन्धि र अभिसन्धिहरूको अनुमोदनको अवस्था, अनुमोदन, सम्मिलन, अनुमोदन वा सम्मिलन दुवै नगरेको अवस्था।</p> <p>उदाहरण २: कुनै घटनाको तथ्यगत विवरण जस्तै शारीरिक हिंसाको वर्णन, पीडितको वा पीडकको अवस्थाको वर्णन आदि।</p>	<p>व्याख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने गुणात्मक हुन पनि सक्ने सूचकहरू जस्तै दृष्टिकोण, विचार, अनुमान जनाउने सूचकहरू हुन।</p> <p>उदाहरण १: न्यायालयहरू कति मात्रामा स्वतन्त्र र स्वच्छ छन् भन्ने व्याख्यात्मक मूल्यांकन</p> <p>उदाहरण २: खाद्य अधिकारलाई कानुनी र व्यावहारिक रूपमा पूर्णतः कार्यान्वयन गरिएको छैन भनी गरिएको व्याख्यात्मक विश्लेषण</p>

(स्रोत : Human Rights Indicators A Guide to Measurement and Implementation, OHCHR, HR/PUB/105)

सदस्य राष्ट्र भएकोले संयुक्त राष्ट्रसंघले निर्माण गरेका मानवअधिकारका सबै प्रावधानहरूलाई पालना गर्ने नेपालको नैतिक दायित्व हुन्छ भने पक्ष राष्ट्र भएका मानवअधिकारका सन्धिजनित कानूनहरूलाई सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्ने यसको कानुनी दायित्वभित्र पर्दछ । मानवअधिकारको अवस्थाको मूल्यांकन गर्दा मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई राष्ट्रले अनुमोदन गरे नगरेकोदेखि नेपालका राष्ट्रिय कानूनहरू, कानूनहरूलाई व्यवहारमा उतार्ने संयन्त्रहरूको अवस्था र अन्ततः नागरिकले उक्त अधिकारको उपभोग गर्न पाए नपाएसम्मको सबै पक्षको मूल्यांकन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रकार मानवअधिकारको मूल्यांकन गर्ने सूचकहरूलाई संरचनागत, प्रक्रियागत र परिणामगत गरी तीन तहमा विभाजित गरी हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

क) संरचनागत सूचक

राष्ट्रको संविधान, कानून, नीति, रणनीतिहरूको अवस्थाको अनुगमन गर्ने सूचकहरूलाई संरचनागत सूचक भनिन्छ । संरचनागत सूचकहरू खासगरी संविधान, कानून, नीति, रणनीतिहरू र तिनीहरूको कार्यान्वयनका लागि गठन गरिएको संगठनात्मक ढाँचा, कार्ययोजना, बजेट विनियोजन आदिको अनुगमनमा केन्द्रित हुन्छ साथै मानवअधिकारलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्न बनेका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, प्रतिबद्धता र अभ्यासहरूसँग यिनीहरूको तालमेल भए नभएको अनुगमन गरिन्छ । मानवअधिकारको उपभोग गर्न कानून नै नभएको वा भएका कानूनमा कमजोरी रहेको वा भएका कानूनहरूको कार्यान्वयनका लागि संगठनात्मक ढाँचा निर्माण, त्यसका लागि आवश्यक कर्मचारी र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनहरूसँग मापदण्ड तालमेल नमिलेको हो आदि अवस्था पत्ता लगाउन मद्दत गर्दछ । यसका लागि राज्यको संविधान, कानून, नीति, रणनीतिहरूको गहिरो अध्ययन गर्नुपर्दछ । उदाहरणः नेपालले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि (ICESCR) लाई अनुमोदन गरेर लागि सबैका लागि निःशुल्क तथा अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा (ICESCR-Article 14) को उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ । नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३१ (२) ले पनि यसै प्रकार सबैका लागि निःशुल्क तथा अनिवार्य आधारभूत शिक्षाको अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ । शिक्षा मन्त्रालयको स्थापना, शिक्षा ऐन (२०२८) आठौं संशोधनसहित, सबैका लागि शिक्षा परियोजना आदि ।

ख) प्रक्रियागत सूचक

राज्यद्वारा आफ्ना राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूलाई कार्यान्वयन गर्न गरेका सबै प्रयासहरूलाई प्रक्रियागत सूचकको रूपमा लिइन्छ । प्रक्रियागत सूचकहरूले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको क्रमिक उपभोगको अवस्थालाई अनुगमन गर्न सहयोग गर्दछ । नीतिहरूको

उदाहरण : पर्याप्त समावेशी भौतिक पूर्वाधार भएका विद्यालयका अनुपात, कक्षा १ देखि ८ सम्म निःशुल्क शिक्षा लागू गरिरहेका सामुदायिक विद्यालयहरूको संख्या, कक्षा १ देखि ८ सम्म निःशुल्क शिक्षा लागू गर्नुपर्ने सामुदायिक विद्यालयहरूको सबालमा त्यो लागू नगरेका विद्यालयहरूविरुद्ध गरिएको कारबाही संख्या, विद्यालय भर्ना अभियान, विद्यालयहरूको स्थापना, शिक्षक दरबन्दी तथा व्यवस्थापन, विद्यालय व्यवस्थापन समितिको स्थापना र सञ्चालन विधि आदि ।

तालिम प्राप्त व्यक्तिबाट सुत्केरी गराउने जनसंख्याको अनुपातको प्रयोग

यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य समग्र स्वास्थ्यको अधिकारअन्तर्गत एउटा महत्वपूर्ण तत्व हो । यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यको अवस्थाको मापन गर्न तालिम प्राप्त व्यक्तिबाट सुत्केरी गराउने जनसंख्याको अनुपात एउटा सूचक हुन सक्दछ । यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारको प्रगतिशील उपभोगको मापन गर्न यस सूचकलाई प्रयोग गर्न सक्दछ । उदाहरणको लागि कुनै राष्ट्रमा तालिम प्राप्त व्यक्तिबाट सुत्केरी गराउने जनसंख्या ६० प्रतिशत छ भने,

क) पहिलो खण्डीकरण : सहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा रहेको प्रतिशत (यसले सहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रको बीचको विभेद देखाउँछ) मानौं सहरी क्षेत्रमा ७० प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा ५० प्रतिशत महिलाहरूले तालिम प्राप्त जनशक्तिको सहयोगमा सुत्केरी हुन्छन् र ग्रामीण क्षेत्रमा सो प्रतिशत ५० मात्र हुन सक्दछ ।

ख) ग्रामीण क्षेत्रको विभिन्न जातजाति, समुदाय र अल्पसंख्यकहरूको प्रतिशत (यसले ग्रामीण क्षेत्रअन्तर्गत पनि विभिन्न जातजातिबीचको विभेद देखाउँछ) । ग्रामीण क्षेत्रअन्तर्गत पनि कुनै समुदायले तालिम प्राप्त जनशक्तिको सहयोगमा सुत्केरी गराउने ७० प्रतिशत हुन सक्दछ तर अर्को अल्पसंख्यक समुदायमा यो प्रतिशत ३० मात्र हुन सक्दछ ।

गहिरिएर खण्डीकरण गरेर मात्र वास्ताविक विभेदमा परेका समुदाय पत्ता लगाउन सकिन्छ । यसले आगामी योजना निर्माण गर्न सहयोग गर्दछ । यदि सरकारले आगामी पाँच वर्षमा तालिम प्राप्त जनशक्तिको सहयोगमा सुत्केरी गराउने प्रतिशत ७० पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ भने उसले ग्रामीण क्षेत्रका ती अल्पसंख्यक समुदायलाई प्राथमिकतामा राखेर नीति र कार्यक्रम बनाउनुपर्दछ र वार्षिक रूपमा कति प्रतिशत वृद्धि भयो भनी मापन गर्दै जानुपर्दछ । पाँच वर्षपछि जिम्मेवार संस्थाले सहरी र ग्रामीण सबै क्षेत्रका सबै समुदायमा यो प्रतिशत ७० पुगेको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यदि सबै समुदायको लक्ष्य नपुगेको खण्डमा त्यसलाई राज्यले दायित्व पूरा नगरेको ठहरिन्छ ।

Source: E/CN.4/2006/48

ग) परिणामगत सूचक

परिणामगत सूचकहरूले मानवअधिकारको उपभोगको खास अवस्थालाई मापन गर्दछ । यसले नागरिकको व्यक्तिगत जीवन वा सामूहिक रूपमा आएको परिवर्तनलाई दर्शाउछ ।

उदाहरण : साक्षरता दर, प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना दर, विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको संख्या वा प्रतिशत, सरकारी छात्रवृत्तिमा उच्च शिक्षाका लागि भर्ना भएका लक्षित समूहका विद्यार्थीको संख्या तथा अनुपात, उच्च शिक्षामा सम्पूर्ण सीमान्तीकृत समुदायको भर्ना प्रतिशत, शैक्षिक तहअनुसार लक्षित समूहमा विद्यालय छोड्ने दर, कक्षा १ मा भर्ना भएर प्राथमिक तह पूरा गर्ने विद्यार्थीको अनुपात, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्ने विद्यार्थीहरूको अनुपात आदि ।

टिमोर-लिस्ते

सन् २००८ मा टिमोर-लिस्तेस्थित संयुक्त राष्ट्रसंघीय मिसन United Nations Integrated Mission in Timor-Leste (UNMIT) अन्तर्गत मानवअधिकार तथा संक्रमणकालीन न्याय शाखाको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक समूहले टिमोर-लिस्तेमा खाद्य अधिकारबारे एउटा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्‍यो । टिमोर-लिस्तेले खाद्य अधिकारको परिपूर्तिलाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राखेको भएता पनि यसले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपऱ्यो जस्तो: सन् २००६ को

राजनैतिक संकट, सन् २००७ मा सलह (फट्टयाड्ग्रा) को प्रकोप, सन् २००८ मा विश्वव्यापी खाद्य संकट आदि । यस शाखाले फिल्ड अनुगमन सञ्चालन गर्‍यो जसमा स्थानीय समुदाय, व्यापारी, उपभोक्ताहरू र स्थानीय सरकारी अधिकारीहरूसँग योजनाबद्ध अन्तर्वार्ता लियो । अनुगमन टोलीले चामलमा दिइने अनुदान नीतिको समीक्षा गर्‍यो, अनुगमनको प्रतिवेदनले खाद्यान्नको उपलब्धता, पहुँचको अवस्था, सान्दर्भिक नीति/रणनीतिहरू तथा कार्यान्वयनका लागि बनेका कानुनी प्रावधानहरूको विश्लेषण गर्‍यो । विश्लेषणको आधारमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूको लागि सिफारिसहरू जारी गरियो ।

सन् २००९ मा शाखाले टिमोर-लिस्टेको १३ मध्ये ६ जिल्लाहरूमा अघिल्लो वर्ष गरिएका सिफारिसहरूको अनुगमन गर्‍यो । अनुगमन टोलीले खाद्य सुरक्षामा सुधार भएको पायो साथै केही सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा चुनौती रहेको र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सरकारको प्रयास बढाउनुपर्ने देखियो ।

सन् २००९ बाट शाखाले भूमिका परिवर्तन गरी खाद्य अधिकारको अनुगमन गर्न स्थानीय नागरिक समाजका संगठनहरूलाई क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम अघि बढायो । शाखाले ओईकुसे जिल्लास्थित गैसस र अन्य सामुदायिक संगठनहरूको खाद्य अधिकार सञ्जाल निर्माण गर्न सहयोग गर्‍यो । अब सञ्जालले नै स्थानीय तहमा अनुदानमा बाँडिएको चामलको वितरण, विद्यालयमा उपलब्ध गरिने खाना, प्राकृतिक विपद्को अवस्थामा वितरण गरिने खाद्यसामग्री, सरकारले अनुदानमा उपलब्ध गराउने कृषि औजार र मेषिनरीहरूको समेत अनुगमन गरियो । सन् २०१० मा खाद्य सञ्जालले एउटा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्‍यो । यस प्रतिवेदनको प्रभावले विश्व खाद्य कार्यक्रमको विद्यालय खाना कार्यक्रम पुनः सञ्चालनमा आएको विश्वास गरिन्छ ।

स्रोत : *Human Rights Monitoring Manual, OHCHR*

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुगमनका विधिहरू

कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको अवस्थाको अनुगमन गर्नुपर्दा यसका विविध पक्षको अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ। मानवअधिकारहरू एक अर्कामा अन्तरनिर्भर र सम्बन्धित हुने भएकोले जसरी एउटा पजल (Puzzle) को विभिन्न भागहरू मिलाएपछि पूर्ण चित्र तयार हुन्छ त्यसैगरी त्यस राष्ट्रले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका अभिसन्धि र

महासन्धिहरू, राष्ट्रिय संविधान र कानूनहरू, सार्वजनिक नीति, योजना र कार्यक्रमहरू तथा त्यसको लागि विनियोजन गरिएको बजेट र अन्य स्रोतसाधनहरू सवै पक्षको गहन विश्लेषणबाट मानवअधिकारको वास्तविक अवस्था र यसका चुनौतीहरू थाहा पाउन सकिन्छ।

६.१. विधायनको अनुगमन

राष्ट्रले अंगीकार गरेका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित नियम कानूनहरूको विश्लेषणबाट राष्ट्रले अन्तर्राष्ट्रिय तहमा गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनको अवस्था अनुगमन गर्न आधार तयार हुन्छ। विधायनहरूको विश्लेषणले सो अधिकार उपभोग गर्न विद्यमान कानून कति सहयोगी छ भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ भने अधिकार उपभोगका लागि कुन प्रावधान बाधक छ भन्ने पत्ता लगाउन सकिन्छ। कुनै पनि राष्ट्रले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनहरूको अनुमोदन गरेपछि पक्ष राष्ट्रको

पहिलो कदम भनेको त्यसको अनुरूप राष्ट्रका कानूनहरूलाई परिवर्तित गर्नु हो, बाभिएका कानूनहरूलाई परिमार्जन गरी सो अनुरूप बनाउनु हो । आईसीईएससीआरका साथसाथै समितिले समयसमयमा जारी गरेका सामान्य टिप्पणीहरू (General Comments) र विशेष समाधिषकहरूको प्रतिवेदनहरूको विश्लेषण पनि महत्वपूर्ण हुन्छन् । खासगरी राष्ट्रले उपलब्ध गराउने शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्यान्न, आवास आदिका सेवा सुविधाहरू नागरिकहरूले पूर्ण उपभोग गर्न पाएको सुनिश्चित गर्नका लागि नीति नियमहरूको आवश्यकता पर्दछ । उदाहरणका लागि पसलहरूमा अनिवार्य रूपमा मूल्यसूची र सामानमा बनेको मिति राख्नुपर्ने नीतिले स्वास्थ्यको अधिकारको साथै खाद्य अधिकारको प्रवर्द्धन गर्दछ । तर नीति नियमहरू बनाएर मात्र हुँदैन ती बनेका नीतिहरू अधिकारवाहक वा सरोकारवालाहरूसँग पर्याप्त परामर्श गरिएको थियो वा थिएन भन्ने कुराले महत्व राख्दछ । पर्याप्त परामर्श र सहभागीमूलक विधिबाट बनेका नियमहरूले सरोकारवालाहरूको सबाललाई अधिक सम्बोधन गर्दछन् ।

आईसीईएससीआरसँग सम्बन्धित कानून तथा नीतिहरूको अनुगमन गर्दा निम्न कार्यहरू गर्नुपर्दछ :

- क) कानुनी प्रक्रियाहरू, छलफलहरू र पुनर्संरचना प्रक्रियाहरूको अनुगमन गर्ने ।
- ख) विद्यमान कानूनहरूको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूसँग सामञ्जस्यता भए नभएको यकिन गर्ने ।
- ग) कानूनमा रहेका कमी, कमजोरीहरूको टिप्पणी गर्ने ।
- घ) कानून निर्माण प्रक्रियाहरूमा अन्य नागरिक समाजका संगठनहरूसँग सहजीकरण गर्ने ।

६.२. सार्वजनिक नीति अनुगमन

आईसीईएससीआरसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका सार्वजनिक नीतिहरूको अनुगमनले राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयनको अवस्थालाई अनुगमन गर्न मद्दत गर्दछ, जस्तो: नेपालको कृषि विकास रणनीति (२०१५-२०३५), नेपालको स्वास्थ्य रणनीति (२०१५-२०२०), दिगो विकास लक्ष्य (२०१५-२०३०) आदिको अनुगमनले समग्र मानवअधिकारको अवस्थाको अनुगमन गरिरहेको हुन्छ ।

६.३. बजेट तथा कार्यक्रमको अनुगमन

माथि उल्लेख गरिए जस्तै आईसीईएसआरका पक्ष राष्ट्रहरूले अभिसन्धिदे प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरूको प्रगतिशील रूपमा उपभोग गर्दै जान आफ्ना उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम सदुपयोग गर्ने प्रतिबद्धता गरेका हुन्छन्। केन्द्रीय वा संघीय सरकारदेखि प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूले सार्वजनिक बजेटमार्फत योजनाहरूको प्राथमिकीकरण गरी नागरिकका आवश्यकताहरू पूरा गर्ने वा त्यसलाई सीमित गर्ने गर्दछन्। कानुनी मापदण्ड, नीतिहरू निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्न बजेटको आवश्यकता पर्दछ। धेरै राम्रा रणनीति र योजनाहरू पनि बजेटको अभावमा कार्यान्वयन हुन सक्दैनन्। कैयौं घटनामा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको हनन् स्रोतको कमीले भन्दा कम आवश्यक शीर्षकमा बढी स्रोतको विनियोजनले हुने गरेको पाइन्छ।

बजेट अनुगमन गर्न सरकारी निकायहरूले कुन शीर्षकमा कति बजेट विनियोजन गरेको छ र कुन शीर्षकमा कति बजेट खर्च भएको छ भन्ने खण्डीकृत तथ्यांकलाई विश्लेषण गर्नुपर्दछ। त्यसबाट सरकारले कुन रणनीति, क्रियाकलाप, स्थान, समुदाय वा कस्ता कार्यलाई बढी प्राथमिकता दिएको छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। उदाहरणको लागि राज्यले अत्यावश्यक खाद्य सामग्री, औषधि, खानेपानी, न्यूनतम आवास आदिको लागि दिने अनुदान कटौती गरेर विलासिताका सामग्री खरिदमा वा विदेश भ्रमणमा ठूलो राशि विनियोजन गर्दछ भने त्यसलाई स्रोतको अधिकतम सदुपयोग मान्न सकिन्न। लैंगिक उत्तरदायी बजेट बनाउनुपर्ने नियम विपरीत सरकारी निकायहरूले भौतिक पूर्वाधारमा मात्र बजेट विनियोजन गरेको छ भने त्यसलाई पनि स्रोतको न्यायोचित विनियोजन मान्न सकिँदैन। जस्तोसुकै बजेटको अभाव वा आर्थिक मन्दीको अवस्था आए पनि राज्यले सीमान्तकृत समुदायलाई दिँदै आएको संरक्षणलाई निरन्तरता दिने पर्दछ बरु राज्यका निकायहरूले तुलनात्मक रूपमा कम खर्चिलो कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ।

६.४. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उल्लंघनको प्रवृत्तिगत अवस्थाको अनुगमन

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको कुनै एक पक्षको उल्लंघनको अवस्था कुनै समयमा कस्तो रह्यो भनेर प्रवृत्तिगत अवस्थाको अनुगमन गर्न सकिन्छ।

उदाहरणको लागि विद्यालयका पाठ्यपुस्तकहरू समयमा उपलब्ध नगराएर सरकारी निकायहरूले शिक्षाको अधिकारको उल्लंघन गर्दछन् । बारम्बार त्यस प्रकारको प्रवृत्ति दोहोरिरहेमा त्यसलाई निश्चित अवधिमा मानौं गत १० वर्षको अवधिमा पाठ्यपुस्तकको उपलब्धता कस्तो रह्यो, लगातार कति विद्यालयले पाठ्यपुस्तक बिना नै पढाउनु प्यो र उत्तीर्ण विद्यार्थीको संख्या कस्तो रह्यो भन्ने अभिलेखले शिक्षाको अधिकार उपभोगमा क्रमशः बढेको वा घटेको प्रवृत्ति देखाउँछ । अर्को उदाहरणः दुर्गम जिल्लामा खाद्यान्नको अभावमा भोकमरीबाट बर्सेनि ज्यान गुमाउनु परेको अवस्थामा राज्यले खाद्यान्न उपलब्ध गराउन बर्सेनि कति स्रोतको विनियोजन गर्‍यो र त्यसले भोकमरीबाट प्रभावित जनसंख्याको खाद्य अधिकारमा क्रमिक सुधार आउन सक्यो वा सकेन भनेर केही वर्षको अनुगमन गर्न सकिन्छ र सरकारको प्रवृत्ति विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यी अधिकारको अवस्था क्रम बढ्दो वा घट्दो कस्तो भइरहेको छ भनी अनुगमन गर्नु पर्दछ ।

धेरैजसो राष्ट्रले औसत तथ्यांक राख्ने हुनाले खण्डीकृत तथ्यांकको अभावमा कुनै खास सीमान्तकृत समुदायले गरेको कुनै अधिकारको उपभोगको प्रवृत्तिगत अध्ययन गर्न गाह्रो हुन्छ । त्यस अवस्थामा 'उल्लंघन उपागम' (Violation Approach) को प्रयोगबाट अधिकार उपभोगको प्रवृत्तिमापन गर्न सकिन्छ^{२३} । यस उपागमले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको उपभोग नभई उल्लंघनको प्रवृत्तिको विश्लेषणबाट अधिकार उपभोग गर्न नपाएको अवस्थालाई चित्रण गर्दछ ।

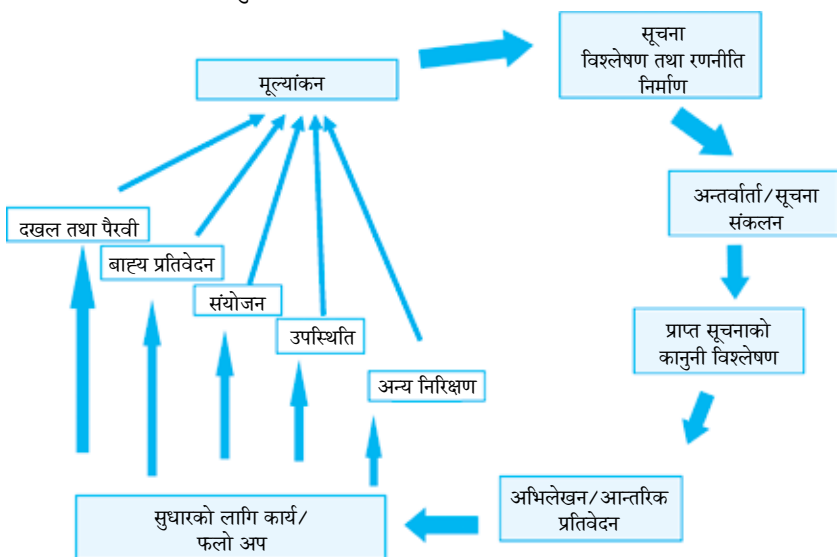
६.५. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उल्लंघनका घटनाको अनुगमन

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको परिपूर्ति गर्न नियम कानुन र नीति निर्माणले मात्रै नपुगी राज्यलाई धेरै मानवीय स्रोत, भौतिक स्रोतसाधन र धनराशिको आवश्यकता पर्ने हुनाले यसलाई 'उपलब्ध स्रोतसाधनको अधिकतम सदुपयोग गरी प्रगतिशील रूपमा क्रमशः उपभोग गर्न सकिने अधिकार'को रूपमा परिभाषित गरिएको छ । उदाहरणको लागि राज्यले आधारभूत शिक्षालाई निःशुल्क र अनिवार्य गर्ने नीति पारित गर्न सक्छ तर त्यो नीति कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त संख्यामा विद्यालयहरूको निर्माण, शिक्षकहरूको भर्ना, तालिम, तलबसुविधा, पाठ्यपुस्तकहरूको उपलब्धता, ढुवानी,

२३ A "Violations Approach" to Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, *Human Rights Dialogue* 1.10 (Fall 1997), at https://www.carnegiecouncil.org/publications/archive/dialogue/1_10/articles/580 retrieved on 16 Oct 2017

अन्य प्रशासनिक खर्चलागायत धेरै पूर्वाधारहरूको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन आउँछ जसका लागि राज्यले विस्तारै स्रोतको जोहो गर्नुपर्ने हुन्छ वा बाह्य सहयोगको लागि पहल गर्नुपर्ने हुन्छ । आर्थिक उपलब्धता भए पनि पूर्वाधार निर्माणमा धेरै समय लाग्दछ । तर त्यसो भन्दैमा राज्यले त्यो उत्तरदायित्वबाट पन्छन सक्दैन । राज्य अधिकारीहरूले यसको योजना बनाएर औचित्य सावित गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अर्थमा यो नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारभन्दा पृथक् प्रकृतिको हुन्छ । तथापि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू र नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरूको अनुगमन प्रक्रिया र सीप सामान्यतया उस्तै किसिमका हुन्छन् ।

मानवअधिकार अनुगमन चक्र

स्रोत : Training Manual on Human Rights Monitoring, Part III, Chapter 5, OHCHR

आईसीईएससीआर सामान्य टिप्पणी नं. ३
(General Comment # 3)

पक्ष राष्ट्रहरूको प्रतिवेदन लेखनलाई सहयोग गर्न आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् (ECOSOC) को अनुरोधमा CESCER समितिले परिषद्को तेस्रो सेसनबाट सामान्य टिप्पणी तयार गर्ने निर्णयबमोजिम आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको विभिन्न धाराहरूमा सामान्य टिप्पणीहरू लेखिएको छ । अनुबन्ध अन्तरगत राज्यको दायित्वको प्रकृतिलाई स्पष्ट गर्न धारा २(१) को आधारमा तयार गरिएको सामान्य टिप्पणी नं. ३ ले सिंगो अनुबन्धको मूल उद्देश्यलाई प्रस्ट्याएको छ ।

धारा २

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले एकलै तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहायता, विशेषगरी आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमार्फत आफ्ना उपलब्ध स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग गरी मूलतः कानुनी उपायहरूको अवलम्बन समेत सम्पूर्ण समुचित उपायहरूबाट प्रस्तुत अभिसन्धमा स्वीकृत अधिकारहरू प्रगतिशीलरूपमा उपभोग गर्दै उद्देश्यले पहल गर्नेछन् । ICESCR Article-2 (1) सामान्य टिप्पणी नं. ३ ले सिंगो अनुबन्धको मूल उद्देश्यलाई प्रस्ट्याएको छ । विभिन्न भाषामा पहल गर्नु (to take steps) को अर्थ भिन्न तरिकाले बुझ्न सकिन्छ त्यसैले समितिले यसलाई व्याख्या गर्दै भनेको छ 'राज्यले लिने पहलहरू सोचविचार गरेर, ठोस रूपमा अनुबन्धको प्रावधानहरूलाई हासिल गर्न लक्षित हुनुपर्दछ ।' राज्यले लिने पहलहरू अनुबन्ध अनुमोदन गरेपछि सकेसम्म छिटो लिइनु पर्दछ । राज्यले लिने सबै समुचित उपायहरू भन्नाले कानुनको निर्माणलाई अनिवार्यसहित अन्य उपायहरू हो भनी व्याख्या गरिएको छ । कुन उपाय समुचित हो वा कुन होइन भनी राष्ट्र र परिस्थितिअनुसार फरकफरक हुने भएता पनि सम्बन्धित राष्ट्रले के को आधारमा उक्त उपायलाई समुचित वा जायज उपाय मानियो भनी प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्ने भनिएको छ । उपयुक्त कानुनी उपायहरू अपनाउँदा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई राष्ट्रको न्यायिक प्रणालीबाट न्यायिक उपचार प्राप्त गर्न सक्ने वा न्याय पहुँचयोग्य (justiciable) बनाउन भनिएको छ । समितिको भनाइमा अविभेद र न्याय पहुँच योग्य बनाउन सकेमा अनुबन्धमा उल्लेखित सबै अधिकारहरूलाई

प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ । आईसीईएससीआरमा उल्लेखित केही अधिकारहरू जस्तो: समान कामका लागि समान ज्याला (धारा ७ .क), बालश्रमलाई निषेध (धारा १०), प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य तथा निःशुल्क व्यवस्था गर्ने (धारा १३.२) लाई तुरुन्त प्राप्त गर्न सकिने अधिकार बनाउन सकिन्छ यद्यपि यी अधिकारहरू प्रगतिशील उपभोगको अधिकार भनिन्छ । समितिका विज्ञहरूको उपलब्ध स्रोत साधनको दायरामा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तवरमा उपलब्ध स्रोत साधनलाई समेट्नुपर्ने सुझाव दिएका छन् । त्यसैले विकासशील देशहरूको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग बिना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण रूपमा उपभोग गर्न गाह्रो हुने समेत उद्धृत गरेका छन् ।

सशस्त्र द्वन्द्व, प्राकृतिक प्रकोप वा स्रोत साधनको अभाव कुनै पनि बहानामा नागरिकको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको दायित्वबाट राज्य उम्कन सक्दैन ।

६.६. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उल्लंघनका न्यायिक तथा अर्धन्यायिक प्रक्रियाको अनुगमन

६.६.१ अर्धन्यायिक प्रक्रियाको अनुगमन

विभिन्न ऐन र कानूनहरूले प्रशासनिक प्रकृतिका निकायहरूलाई अर्धन्यायिक अधिकार प्रदान गरेर आफूना जिम्मेवारीहरू सम्पादन गर्ने क्रममा आएका कानुनी प्रकृतिका निर्णय लिन सजिलो बनाएका हुन्छन् । यी अर्धन्यायिक निकायहरूको क्षेत्राधिकारहरू फरक फरक प्रकृतिका हुन्छन् । नेपालमा रहेका अर्धन्यायिक निकायहरूमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, भूमि सुधार कार्यालय, मालपोत कार्यालय, जिल्ला वन कार्यालय, वन्यजन्तु आरक्ष आदि छन् । प्रायजसो अर्धन्यायिक निकायका अधिकारीहरूसंग कानुनी ज्ञान र अनुभवको कमि हुने हुनाले कार्यालयको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा स्वविकेक प्रयोग गर्दा न्याय खण्डित हुन सक्दछ । नागरिक समाजले त्यस्ता अर्धन्यायिक निकायहरूले लिने निर्णयका प्रक्रियाहरू नियमसम्मत भए नभएको, सुनुवाइको मौका दिए नदिएको, समयमा निर्णय वा फैसला भए नभएको, न्यायसम्मत तरिकाले न्याय पाए नपाएको अनुगमन गर्न सक्दछ ।

६.६.२ न्यायिक प्रक्रियाको अनुगमन

क) स्थानीय न्यायिक समितिको प्रक्रियाको अनुगमन

नेपालको संविधान (२०७२) को धारा १७ ले स्थानीय न्यायिक समितिहरूको गठन गर्ने र कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका विवाद निरूपण गर्ने अधिकार स्थानीय न्यायिक समितिहरूलाई दिएको छ। व्यवस्थापिका संसदले २०७४ असोजमा स्थानीय सरकार सञ्चालन विधेयक पारित गरेर धारा ४७ मा न्यायिक समितिको अधिकार क्षेत्र तोकेको छ। स्थानीय न्यायिक समितिहरूमा परेका खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसँग सम्बन्धित उजुरीहरू र तिनको फैसलाहरूको विश्लेषण गरेर यी अधिकारहरूको अवस्थाको अनुगमन गर्न सकिन्छ। अनुगमनको आधारमा सुधारको लागि पैरवी गरिन्छ।

ख) अदालती प्रक्रियाको अनुगमन

नेपालको संविधानले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास, भूमि, जनस्वास्थ्य, सुरक्षित मातृत्व, प्रजनन स्वास्थ्य, जातीय तथा लैंगिक विभेदविरुद्धको हक आदिलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। यी अधिकारहरूलाई भर्खरै संसदले ऐनहरू पारित गरेर न्याय योग्य बनाएको अवस्था छ। अब यी अधिकारहरूको उल्लंघन भएको अवस्थामा न्यायिक प्रक्रियाबाट न्याय खोज्न सकिन्छ। नागरिक समाजका संस्थाहरूले यस विषयमा व्यापक सचेतना अभिवृद्धि गर्ने अवसर छ भने न्यायिक प्रक्रियालाई पनि अनुगमन गर्न आवश्यक छ। न्यायिक प्रक्रियाको अनुगमनले यी अधिकारबाट पीडितहरूको उजुरी सम्बन्धित निकायले अविश्वसनीय दर्ता गर्नु वा गरेन, समयमा सुनुवाइ भयो भएन, निष्पक्ष सुनुवाइ भयो वा भएन, समयमा फैसला भयो वा भएन, फैसलाको कार्यान्वयन भयो वा भएन आदि विषयलाई अनुगमन गर्न सकिन्छ। नागरिक समाजका संस्थाहरूले अदालतमा परेका उजुरीहरूको प्रवृत्ति विश्लेषण गरेर मानवअधिकारको अवस्थाको अनुगमन गर्न सकिन्छ।

अदालतबाट भएका राम्रा फैसलाहरूको पनि कार्यान्वयन नभएमा पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न पाउँदैन। त्यसर्थ अदालतबाट फैसला भएका मुद्दाहरूको समयमा कार्यान्वयन नभएर पनि मानवअधिकार उल्लंघन भइरहेको हुन सक्दछ। जुरी-नेपालले फैसला निगरानी सभा मार्फत अदालती फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्दै आएको छ।

६.७. एउटा अधिकार तथा खास जनसंख्या केन्द्रित

विभिन्न स्थानमा बस्ने सीमान्तकृत, अल्पसंख्यक, जोखिमउन्मुख तथा लोपोन्मुख समूह वा समुदायहरूको पहिचान र उनीहरूको मानवअधिकारका सबालहरूलाई पहिचान गरिनु आवश्यक हुन्छ । विभिन्न स्थानमा बस्ने यी समुदायहरूको मानवअधिकारका सबालहरू पनि फरक फरक हुन सक्दछन् । एउटै समुदायको पनि धेरै सबालहरू सबालहरू हुन सक्दछन् तर सकेसम्म एउटा समुदायको एउटा मुख्य सबालमा केन्द्रित हुँदा पैरवीलाई सफल बनाउन सकिन्छ । एउटा समूह वा समुदायको एउटा मानवअधिकारको पक्षमा मात्र केन्द्रित हुँदा त्यसै सबाललाई लक्षित गरेर योजना बनाउन सकिन्छ । उदाहरणको लागि कालिकोटमा बस्ने कुनै समुदायको लागि खाद्य अभाव हुन सक्दछ भने सहरका बालकहरूलाई अखाद्य पदार्थरहित पौष्टिक आहारको आवश्यकता प्रमुख सबाल हुन सक्दछ । त्यसैगरी नदीकिनारमा माछा मार्ने परम्परागत पेसाबाट गुजारा चलाउने समुदायको सबाल माछा मार्ने इजाजत पत्र नपाउनु हुन सक्दछ । त्यसैले फरक स्थान र समुदायको मानवअधिकारका सबाल फरक हुने भएकोले उनीहरूको मानवअधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न उनीहरूको फरकफरक सबाल पहिचानको आवश्यक हुन्छ । जोखिमउन्मुख समूह वा समुदायको छनोट गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका संयन्त्रहरूसँग मेलखाने गरी छनोट गर्नुपर्दछ जसले गर्दा मानवअधिकार खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुगमनका अन्तर्राष्ट्रिय सूचकहरूलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ र प्रगतिलाई मापन गर्न सकिन्छ ।

६.८. बहुआयामिक (क्रसकटिङ) विषयहरूको अनुगमन

समानता, अविभेद, सम्पत्ति र जमिनजस्ता विषयहरू मानवअधिकारका बहुआयामिक विषयहरू हुन् । मानवअधिकारका हरेक पक्षको उल्लंघनको अनुगमन गर्दा यी विषयहरूलाई ध्यान दिने पर्दछ । खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई न्यायिक निरूपणको विषय बनाउने सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सबाल उठ्ने गर्दछन् । नेपालले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको इच्छाधिन आलेखको अनुमोदन गरेमा यी अधिकारहरूलाई न्यायिक निरूपणको बाटोमा लैजान आईसीईएससीआरलगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका संयन्त्रमा उजुरी गर्ने बाटो खुल्ला हुन्छ । यस

इच्छाधिन आलेखको अनुमोदन गर्न मानवअधिकार रक्षकहरू तथा नागरिक समाजका संगठनहरूले पर्याप्त पैरवी तथा चेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ ।

समानता र अविभेद : समानता र अविभेद मानवअधिकारको सिद्धान्त हो । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अनुगमन गर्दा अन्तरिष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनहरूले निषेध गरेका विविध किसिमका विभेदहरू जस्तै: लिंग, जाति, वर्ण, धार्मिक आस्था, राजनैतिक आस्था, सामाजिक उत्पत्ति, शारीरिक अशक्तता, राष्ट्रियता, स्वास्थ्य स्थिति, यौनिकता आदिका आधारमा गरिने विभेदहरूको अवस्थाको समेत अनुगमन गर्नुपर्दछ । राज्यका निकायहरूले प्रदान गर्ने सबै सेवाहरू बिना कुनै भेदभाव सबै नागरिकले समान उपभोग गर्न पाउने स्थितिको प्रत्याभूति गरिनु अत्यावश्यक छ । यसका लागि सेवाग्राहीहरूको खण्डीकृत तथ्यांक तयार गरिनुपर्दछ । नेपालको संविधानले समावेशिता र सहभागितालाई आत्मसात् गरेको छ ।

जमिन र सम्पत्तिमाथिको पहुँच : जमिन माथिको पहुँचले अन्य धेरै मानवअधिकारहरूको उपभोगलाई सहज बनाउँछ जस्तो: खाद्य अधिकार, आवासको अधिकार, काम गर्न पाउने अधिकार आदि । त्यसैगरी जमिन माथिको अधिकारले प्राकृतिक स्रोतमाथिको पहुँचलाई सम्भव बनाउँछ । जमिनको उपलब्धताले कतिपय आदिवासीहरूको जमिनसँगको सांस्कृतिक सम्बन्धलाई निरन्तरता दिन्छ भने कतिपय स्थानमा जमिनलाई सामाजिक प्रतिष्ठाको रूपमा लिइन्छ । जमिनले मानिसलाई बैंक र निजीक्षेत्रबाट ऋण लिन योग्य बनाउँछ । किसानहरूले जमिनबाट नै आफ्नो जीविका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । कतिपय स्थानमा ठुला परियोजना निर्माणका लागि पुस्तौँदेखि बसोबास गरिरहेका समुदायलाई पूर्व सुसूचित जानकारी नदिई, वैकल्पिक बासस्थानका विषयमा परामर्श र पर्याप्त क्षतिपूर्ति बिना उठिबास लगाउने गरिएको छ जसलाई अन्तरिष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनहरूले उल्लंघन भनेका छन् । यस प्रकारको जबर्जस्ती उठिबास लगाउने कार्यले समाजमा द्वन्द्वसमेत बढाएका छन् । सम्पत्ति माथिको अधिकारले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी लगायत सबै क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने भएकोले यि अधिकारहरू बहुआयामिक (क्रसकटिड) विषयहरू हुन ।

६.९. प्रतिनिधिमूलक घटनाको अनुगमन

प्रतिनिधिमूलक मुद्दा वा घटना (Emblematic Cases) को अर्थ

प्रतिनिधिमूलक मुद्दा वा घटनाहरू त्यस्ता मानवअधिकार उल्लंघनको घटनाहरू हुन् जसले व्यक्तिभन्दा माथि उठेर कुनै समूह वा वर्ग विशेषले भोग्नु परेका समस्याहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ। सोही प्रकृतिको सबालमा यसअघि कुनै अदालतमा मुद्दा वा 'सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा (PIL) का रूपमा' मुद्दा परेको छैन भने प्रवृत्तिगत र योजनाबद्धरूपमा घटाइने यस्ता मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई प्रतिनिधिमूलक ढंगले उठाउने गरिन्छ। यस्ता मुद्दाहरू प्रायः जसो संरचनागत मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू हुन्छन् जस्तो: महिला विरुद्ध हिंसाका स्वरूपहरू, भेदभावका स्वरूपहरू, विभेदपूर्ण कानुनी प्रावधानहरू आदि यी घटनाहरूसँग सम्बन्धित कानूनहरू बनिस्केको वा कानून बन्न बाँकी रहेको अवस्था पनि हुन सक्दछ। त्यस्ता घटनाहरूले अदालतबाट निर्णय भई नजिर बन्न सकेमा अन्य सबै समुदायले पनि फाइदा लिन सक्दछन्। सामाजिक परिवर्तनका क्षेत्रमा कार्यरत नागरिक समाजका संगठनहरूले यस प्रकारका उल्लंघनहरूको घटनाहरूलाई उदाहरणको रूपमा उठान गरेर व्यापक बहसको विषय बनाउँछन्।

प्रतिनिधिमूलक घटना छनोटका आधार र प्रक्रियाहरू

प्रतिनिधिमूलक घटना छनोटका आधारहरू:

- नेपालको संविधान, कानूनहरू, अदालतका निर्णयहरू, अदालतका नजिरहरूले त्यस प्रकृतिको घटनाको बारेमा यस अघि कुनै निर्णय नलिएको वा नजिर स्थापित नभएको घटनहरू।
- बारम्बार घट्ने उल्लंघनका घटनाहरू।
- ठूलो संख्यालाई असर गरिरहेका सवालहरू।
- लामो समयदेखि सुल्भन नसकेका सवालहरू।

प्रतिनिधिमूलक घटनाहरू छनोटका प्रक्रियाहरू:

- लेख, रचना, अध्ययन तथा मिडियामा आएका सम्बन्धित समाचारहरूको पुनरावलोकन गर्ने।
- न्यायालयहरूबाट भएका निर्णयहरूको पुनरावलोकन गर्ने।
- पीडित समुदायका प्रतिनिधिहरूसँग छलफल गरी समस्याहरू पहिचान गर्ने।
- पहिले कुनै संस्थाले सोही मुद्दा उठाएका थिए वा थिएनन् पत्ता लगाउने, कसैले सो मुद्दा उठाएको भए प्रक्रिया कहाँसम्म अगाडि बढेको थियो यकिन गर्ने।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुगमनको रणनीतिक उपागमहरू (एप्रोच)

७.१. राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूसँग सहकार्य

नेपालको संविधान २०७२ (भाग, २५, धारा २४८)ले मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन गर्नका साथै त्यस मार्फत कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चित गर्न एउटा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग रहने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी संविधानले (भाग २७) राष्ट्रिय महिला आयोग (धारा २५२), राष्ट्रिय दलित आयोग (धारा २५५), राष्ट्रिय समावेशी आयोग (धारा २५८), मधेसी आयोग (धारा २६२), थारू आयोग (धारा २६३), मुस्लिम आयोग (धारा २६४) रहने व्यवस्था गरेको छ।

नागरिक समाजका संगठनहरूले यी राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूसँग निरन्तर सहकार्य र अन्तरक्रिया तथा सहयोगको आदानप्रदान गरी मानवअधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा योगदान दिन सक्दछन्। स्थानीय तहमा विभिन्न विकास र अधिकारमुखी कार्यक्रमहरूमा संलग्न नागरिक समाजका संगठनहरू स्थानीय समुदाय र सबालहरूसँग जानकार रहने भएकोले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको अवस्थाको अनुगमन गरी संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछन्। राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरू र नागरिक समाजका संगठनहरूको बीचमा निरन्तरको सहकार्य र संयुक्त अनुगमनहरूले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सबालहरूलाई मानवअधिकारको रूपमा अगाडि ल्याउँछ। राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूले मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई अनुगमन गरी पीडितहरूको मानवअधिकार बहाली सुनिश्चित गर्न सरकारी अधिकारीहरूलाई सिफारिस गर्दछ। राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको उजुरी फाराम अनुसूची नं. ८.६ मा हेर्नुहोला।

नेपालका राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरू र तिनको सम्पर्क नम्बरहरू :

- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
- राष्ट्रिय महिला आयोग

- राष्ट्रिय दलित आयोग
- राष्ट्रिय समावेशी आयोग
- मधेसी आयोग
- थारू आयोग
- मुस्लिम आयोग

७.२. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संयन्त्रहरूसँग सहकार्य

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूको विकास, तिनको पैरवी तथा मानवअधिकार संयन्त्रहरूको सञ्चालनमा मानवअधिकार रक्षक, नागरिक समाज, गैससहरूको योगदान धेरै महत्वपूर्ण रहेको छ । उनीहरूले विभिन्न तरिकाले मानवअधिकारसम्बन्धी कार्यहरू गरिरहेका हुन्छन् जस्तै: मानवअधिकारसम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि, मानवअधिकार पैरवी, मानवअधिकारको कार्यान्वयनको अध्ययन, उल्लंघनका घटनाहरूको अनुगमन, प्रतिवेदन लेखन तथा सार्वजनिक, पीडितहरूलाई सहयोग, आदि । नागरिक समाजको विचारहरू, व्यावहारिक ज्ञान र विद्वताले सबैका लागि न्याय र समानता प्राप्तिको लागि मानवअधिकार आन्दोलन अगाडि बढाउन अग्रणी भूमिका खेल्दै आएको छ ।

मानवअधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धन कार्यमा सहयोग गर्ने भएकोले संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू र खासगरी मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले नागरिक समाजका पात्रहरूसँग सहकार्य गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मञ्च तथा संयन्त्रहरूलगायतका ठाउँहरूमा शक्तिहीन तथा पहुँचहीनहरूको आवाजलाई पुऱ्याउन नागरिक समाजका संगठनहरूले महत्वपूर्ण सहयोग गर्न सक्ने भएकोले नागरिक समाजका पात्रहरूले उनीहरूसँग सहकार्य गरी आफ्ना सबालहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय तहसम्म पुऱ्याउन सक्दछन् ।

- संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर)

उच्चायुक्तको कार्यालय संयुक्त राष्ट्रसंघीय सचिवालयको हिस्सा हो र यसको नेतृत्व मानवअधिकार उच्चायुक्तले गर्नुहुन्छ जुन पद सन् १९९३ मा सिर्जना गरिएको हो । मानवअधिकारका सम्बन्धमा विश्वकै प्राधिकारको रूपमा उच्चायुक्तको कार्यालयले संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार कार्यक्रमलाई नेतृत्व प्रदान गर्न र संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनअन्तर्गत स्थापित सबै मानवअधिकारहरूको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण गर्न जिम्मेवार छ । उच्चायुक्तको कार्यालयले यसको देशीय कार्यालयहरू,

क्षेत्रीय कार्यालयहरू, शान्तिमिसनका मानवअधिकार घटकहरू, संयुक्त राष्ट्रसंघीय देशीय टोलीहरूका मानवअधिकार सल्लाहकारहरू, मानवअधिकारका संकटहरूलाई सम्बोधन गर्न गरिने द्रुत कारबाहीहरूसँग नागरिक समाजका संगठनहरूले सहकार्य गर्न सक्दछन् । उच्चायुक्तको कार्यालयसँग सहकार्य गर्न चाहने नागरिक समाजका पात्रहरूको लागि मुख्य प्रवेश बिन्दुको रूपमा नागरिक समाज एकाई स्थापना गरिएको छ ।

■ मानवअधिकार सन्धि निकायहरू

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार सन्धिहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्न बनाइएका स्वतन्त्र विज्ञहरूको समितिलाई मानवअधिकार सन्धि निकाय भनिन्छ । सन्धि निकायहरूले राज्यद्वारा अनुमोदन भएका मानवअधिकार सन्धिहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाको आवाधिक रूपमा अनुगमन गर्दछन् । पक्ष राष्ट्रहरूद्वारा आवाधिक रूपमा पेस गरिएका प्रतिवेदनहरूको समीक्षा गरेर तयार गरिएको 'सामान्य निष्कर्षहरू' भनेर चिनिने टिप्पणीहरूलाई अनुमोदन गर्दछन् । यस्ता टिप्पणीहरूलाई पक्षराष्ट्रले कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

सन् २०१८ सेप्टेम्बर महिनासम्म निम्न सन्धि निकायहरू स्थापित भइसकेका छन् :

- मानवअधिकार समिति
- आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार समिति
- जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति
- यातनाविरुद्धको समिति
- यातना रोकथाम उपसमिति
- महिलाविरुद्धका भेदभाव उन्मूलन समिति
- बालअधिकार समिति
- सबै आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारजनको अधिकार संरक्षण समिति
- अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार समिति
- बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी समिति

पक्षराष्ट्रद्वारा अनुमोदन भएका मानवअधिकारहरूको उल्लंघन भएको व्यक्तिगत वा समूहको उजुरी माथि सम्बन्धित समितिहरूले विचार गर्न सक्दछ । त्यसैगरी नागरिक समाजका संस्थाहरू खासगरी गैरसरकारी संस्थाहरूले छाया प्रतिवेदन सम्बन्धित समिति (सन्धि निकाय) मा पेस गरेर सरकारी प्रतिवेदनले छुटाएका वा गलत मनसायले लेखेका विषयहरूको जानकारी गराउन सक्दछन् ।

मानवअधिकार सन्धि निकायहरूमा सम्पर्क गर्ने ठेगाना :

सबै समितिहरूमा जेनेभास्थित संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) मार्फत देहायको ठेगानामा सम्पर्क गर्न सकिन्छ।

(समितिको नाम)

c/o Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights

Palais des Nations

8-14, avenue de la Paix

CH-1211 Geneva 10 – Switzerland

Fax : +41 (0) 22 917 90 29

■ **मानवअधिकार परिषद्**

मानवअधिकार परिषद् मानवअधिकारप्रति जिम्मेवार संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रमुख अन्तरसरकारी निकाय हो। महासभाको प्रस्ताव ६०/१२५ बाट स्थापित यस संस्थाको सचिवालयको जिम्मेवारी मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले गर्दछ। मानवअधिकार परिषद् जेनेभास्थित ४७ सदस्य राष्ट्रहरूको अन्तरसरकारी निकाय हो साथै महासभाको सहायक अंग पनि हो। प्रस्ताव ६०/१२५ मा महासभाले मानवअधिकारको प्रवर्द्धन तथा संरक्षणमा नागरिक समाज, गैससलगायत राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको कुरा आत्मसात् गरेको छ। मानवअधिकार परिषद्को सत्रहरूमा पर्यवेक्षकको मान्यता पाउन गैससहरूले इकोसकको परामर्शदातृ हैसियत लिन आवश्यक भए पनि अन्य गैससहरूले पनि परिषद्को कार्यहरूमा विविध प्रकारले योगदान दिन सक्दछन्।

■ **विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर)**

महासभाको प्रस्ताव ६०/२५१ बाट स्थापित विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) एउटा नयाँ मानवअधिकार संयन्त्र हो। मानवअधिकार परिषद्ले यसै संयन्त्रमार्फत संयुक्त राष्ट्रसंघका १९३ सदस्य राष्ट्रहरूको मानवअधिकारको अवस्थाको समीक्षा गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ। यूपीआर साढे चारवर्षे चक्रीय रूपमा सञ्चालन हुन्छ र प्रत्येक चक्रमा सबै सदस्य राष्ट्रहरूको समीक्षामार्फत अनुगमन गर्दछ। क्षेत्रीय अन्तरसरकारी संगठनहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरू, मानवअधिकार रक्षक, नागरिक समाज, प्राज्ञिक संस्थाहरू, गैससहरू तथा अनुसन्धान संस्थाहरूलगायतका

प्रतिनिधिको सहभागितालाई समीक्षा प्रक्रियाका चरणहरूमा स्थान दिइएको हुन्छ । यूपीआरको लागि तयार गरिने तीनवटा दस्तावेजहरूमध्ये उच्चायुक्तको कार्यालयले तयार पारेको सरोकारवालाहरूको जानकारीको सारसंक्षेप महत्वपूर्ण दस्तावेज हो ।

पहिलो चरणको यूपीआरमा नेपालका २३५ गैससहरूले व्यापक परामर्श गरी छुट्टै प्रतिवेदन पेस गरेका थिए ।

इकोसकको परामर्शदातृ हैसियत लिएका गैससहरूलाई मानवअधिकार परिषद्द्वारा अन्तिम दस्तावेज पारित गरिनुअघि संक्षिप्त रूपमा सामान्य टिप्पणी गर्ने अवसर दिइन्छ ।

■ उजुरी कार्यविधि

मानवअधिकार उजुरी कार्यविधि भनेका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूप्रति संयुक्त राष्ट्रसंघको ध्यानाकर्षण गराउने संयन्त्रहरू हुन् । यस्ता तीनवटा संयन्त्रहरू छन् :

- अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरूअन्तर्गतका व्यक्तिगत उजुरी (आवेदन)
- मानवअधिकार परिषद्को विशेष कार्यादेश वाहकअन्तर्गतकाका व्यक्तिगत उजुरीहरू
- मानवअधिकार परिषद्का उजुरी कार्यविधि

क) नौ वटा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरू अन्तर्गत मानवअधिकार सन्धि निकायहरूमा व्यक्तिगत उजुरी गर्न पाइन्छ ।

- पहिलो ऐच्छिक सन्धिपत्र अन्तर्गत नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६
- आफ्नो धारा २२ अन्तर्गत यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४
- आफ्नो ऐच्छिक सन्धिपत्र अन्तर्गत महिलाहरू विरुद्धको भेदभावका सबै स्वरूपहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९
- आफ्नो धारा १४ अन्तर्गत सबै किसिमका जातीय भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५
- आफ्नो ऐच्छिक सन्धिपत्र अन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६
- आफ्नो ऐच्छिक सन्धिपत्र अन्तर्गत बालअधिकार महासन्धि, १९८९
- आफ्नो धारा ७७ अन्तर्गत सबै प्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकारहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय

महासन्धि, १९९०

- आफूनो ऐच्छिक सन्धिपत्र अन्तर्गत अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १३ डिसेम्बर, २००६
- आफूनो धारा ३५ अन्तर्गत जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २० डिसेम्बर, २००६

ख) विशेष कार्यादेशवाहक अन्तर्गतको पत्राचार विशेष कार्यादेशवाहक संयन्त्रहरूमध्ये केहीले व्यक्तिगत घटना वा मानवअधिकार दुर्व्यवहारको अरू सामान्य प्रवृत्तिका सम्बन्धमा आरोपहरू पेस गर्न अनुमति दिन्छन्। घटनाका सबै व्यक्ति वा कुनै व्यक्तिको तर्फबाट काम गर्ने प्रतिनिधिहरूले, कार्यादेशले अनुमति दिएमा, विशेष कार्यादेशवाहकसमक्ष व्यक्तिगत उजुरीहरू पेस गर्न सक्दछन्। नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूले मानवअधिकार दुर्व्यवहारबाट संरक्षण खोजिरहेका व्यक्तिहरूलाई प्रायः सहयोग गर्न सक्दछन्।

ग) मानवअधिकार परिषद्को उजुरी कार्यविधि मानवअधिकार परिषद्को उजुरी कार्यविधिअन्तर्गत, आफू मानवअधिकार उल्लंघनबाट पीडित भएको वा त्यस्तो उल्लंघनसम्बन्धी प्रत्यक्ष, भरपर्दो ज्ञान भएका कुनै व्यक्ति वा समूहले उजुरी पेस गर्न सक्नेछन्।

मानवअधिकार परिषद्को उजुरी कार्यविधि अन्तर्गतका उजुरीमा संलग्न गर्नुपर्ने जानकारीहरू

(संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार कार्यक्रमहरूसँगको सहकार्य, नागरिक समाजका लागि हातेपुस्तक, २००८, संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, न्युयोर्क तथा जेनेभा)

- उजुरी पेस गर्ने व्यक्ति (हरू) वा संगठनको पहिचान।
- पीडित भनिएकाहरूको नाम, मिति, स्थान तथा अन्य प्रमाण।
- उजुरीको प्रयोजन तथा उल्लंघन भयो भनिएका अधिकारहरू।
- सो मुद्दाले व्यक्तिगत उल्लंघनभन्दा कसरी घोर र भरपर्दो रूपमा अभिलिखित मानवअधिकार उल्लंघनहरूको प्रवृत्तिलाई दशाउँछ भन्ने कुराको व्याख्या।

नोट

- सबै उजुरीहरू लिखित हुनै पर्दछ। सञ्चार माध्यममा आएका समाचारहरूमा मात्र भर पर्नु पर्याप्त हुँदैन भन्ने कुरालाई याद गर्नुपर्दछ।
- उजुरी १० देखि १५ पृष्ठमा सीमित गर्न सल्लाह दिइन्छ। थप जानकारी पछिल्लो चरणमा दिन सकिन्छ।
- उजुरी अंग्रेजी, फ्रान्सेली, रूसी वा स्पेनेली भाषामा हाल्न सकिनेछ। अरू भाषामा भएका कागजातहरू यीमध्ये कुनै एक भाषामा अनुवाद गर्नु पर्दछ।
- गालीगलौज वा अपमानजनक भाषा भएको मानिने पत्रहरूमाथि विचार गरिने छैन।

मानवअधिकार र दिगो विकास लक्ष्यहरू

दिगो विकास लक्ष्य (एसडीजी) एउटा साहसिक र विश्वव्यापी सम्झौता हो जसले सन् २०३० सम्ममा सबै प्रकारका गरिबीको उन्मूलन गरी मानव, पृथ्वी र समृद्धिको लागि एक समान, न्यायपूर्ण र सुरक्षित विश्व निर्माण गर्ने परिकल्पना गर्दछ। दिगो विकासका १७ लक्ष्य तथा एक सय ६९ सहायक लक्ष्यहरू दिगो विकासका लागि एजेन्डा २०३० को एउटा भाग हो, जुन संयुक्त राष्ट्रसंघका एक सय ९३ सदस्य राष्ट्रहरू सम्मिलित सेप्टेम्बर २०१५ को ऐतिहासिक राष्ट्रसंघीय साधारणसभाको शिखर सम्मेलनले पारित गरेर जनवरी १, २०१६ देखि लागू गरेको छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (एमडीजी)को उपलब्धिहरूमा टेकेर त्यसबाट हासिल गर्न नसकिएका उपलब्धिहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यले पूरा गर्न खोजेका छन्। सबैका लागि मानवअधिकार हासिल गर्नु र सबै महिला तथा बालिकाका लागि लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्नु दिगो विकास लक्ष्यको उद्देश्य रहेको छ। दिगो विकासका लक्ष्यहरू एकिकृत तथा अभिभाज्य छन् र तिनले दिगो विकासका तीन आयामहरू (आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय) लाई सन्तुलित गर्दछन्। विश्वभरका राष्ट्रिय सरकारहरू तथा लाखौं नागरिकहरूलाई एउटै थलोमा ल्याई यी महत्वाकांक्षी कार्यसूचीमा व्यापक छलफल र परामर्श गरी यी दिगो विकास लक्ष्यहरू तय गरिएका हुन्।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (एमडीजी)को दाँजोमा दिगो विकास लक्ष्यहरू बढी मानवअधिकारमुखी रहेका छन्। १० प्रतिशत भन्दा बढी दिगो विकास लक्ष्य (एसडीजी)हरू मानवअधिकारसंग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेका छन्। दिगो विकास लक्ष्य (एसडीजी)हरूलाई कार्यान्वयन गर्न मानवअधिकारका कानूनहरूले दिशानिर्देश गर्ने विश्वास लिइएको छ। दिगो विकास लक्ष्य (एसडीजी) लक्ष्य र मानवअधिकारका मापदण्डहरू बीचको निकटताले गर्दा मानवअधिकारका वर्तमान संयन्त्रहरूले दिगो विकास लक्ष्य (एसडीजी)को कार्यान्वयन पक्षलाई अनुगमन गर्न सक्नेछन्।

दिगो विकास लक्ष्यका पाँच स्तम्भहरू :

- पृथ्वी
- मानव
- समृद्धि
- शान्ति
- साभेदारी

दिगो विकास लक्ष्यहरू

१	सबै ठाउँबाट सबै प्रकारका गरिबीको अन्त्य गर्ने
२	भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने
३	सबै उमेरसमूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवन प्रवर्धन गर्ने
४	सबैका लागि समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्धन गर्ने
५	लैंगिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला, किशोरी र बालिकालाई सशक्त बनाउने
६	सबैका लागि स्वच्छ पानी र सरसफाइको उपलब्धता तथा दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने
७	सबैका लागि किफायती, विश्वसनीय, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने
८	भरपर्दो, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि तथा सबैका लागि पूर्ण र उत्पादनमूलक रोजगारी र मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्ने
९	उत्थानशील पूर्वाधारको निर्माण, समावेशी र दिगो औद्योगीकरणको प्रवर्द्धन र नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने
१०	मुलुकभित्र तथा मुलुकहरूबीचको असमानता घटाउने
११	सहर तथा मानव बसोबासलाई समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील र दिगो बनाउने
१२	दिगो उपभोग र उत्पादन प्रणाली सुनिश्चित गर्ने
१३	जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभाव नियन्त्रण गर्न तत्काल पहल थाल्ने
१४	दिगो विकासका लागि महासागर, समुद्र र समुद्री साधन स्रोतहरूको दिगो प्रयोग तथा संरक्षण गर्ने
१५	स्थलीय पर्यावरणको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दिगो उपयोगको प्रवर्धन गर्ने, वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमिकरण र भूक्षय रोक्ने तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने
१६	दिगो विकासको लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजको प्रवर्द्धन गर्ने, सबैको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने र सबै तहमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाको स्थापना गर्ने
१७	दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साभेदारी सशक्त बनाउने र कार्यान्वयनका लागि स्रोत साधन सुदृढ गर्ने

१. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६)

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि महासभाको १६ डिसेम्बर १९६६ को प्रस्ताव नम्बर २२०० ए (२१) बाट ग्रहण गरी हस्ताक्षर, अनुमोदन र सम्मिलनको लागि खुल्ला गरिएको लागू भएको मिति : धारा २७ अनुसार, ३ जनवरी १९७६ तदनुसार १९ पुस २०३२

प्रस्तावना

प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू,

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उद्घोषण गरिएका सिद्धान्तहरू अनुरूप नैसर्गिक प्रतिष्ठा तथा मानव परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको समान तथा अविच्छिन्न अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय तथा शान्तिको आधारशिला भएको तथ्यलाई विचार गर्दै, मानिसमा अन्तरनिहित प्रतिष्ठाबाट नै यी अधिकारहरू निःसृत हुने कुरालाई मान्यता दिँदै, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रअनुसार भय तथा अभावबाट स्वतन्त्रता उपभोग गरिरहेका स्वतन्त्र मानव जातिको आदर्श प्रत्येक व्यक्तिले आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूका साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू उपभोग गर्न पाउने अवस्था सिर्जना गरेमा मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई मान्यता दिँदै, संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रअन्तर्गत मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान र पालनालाई प्रवर्द्धन गर्ने राष्ट्रहरूको दायित्वलाई विचार गर्दै, अन्य व्यक्तिहरू तथा आफ्नो समुदायप्रति व्यक्तिको कर्तव्य भएकाले व्यक्तिसँग यस अभिसन्धिमा स्वीकार गरिएका अधिकारको प्रवर्द्धन र पालनाको लागि प्रयत्न गर्ने उत्तरदायित्व भएको कुरा महसुस गर्दै, देहायका धाराहरूमा सहमत भएका छन्:

भाग १

धारा १

१. सम्पूर्ण जनतालाई आत्मनिर्णयको अधिकार छ । त्यस अधिकारको कारणबाट नै उनीहरू स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो राजनैतिक हैसियत निर्धारण गरी स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा लाग्दछन् ।
२. सम्पूर्ण जनताहरूले आपसी फाइदाको सिद्धान्त तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोगबाट उत्पन्न कुनै पनि दायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव नपारी आफ्नो लक्ष्यका लागि आफ्ना प्राकृतिक सम्पत्ति र स्रोतहरू स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग गर्न सक्नेछन् । कुनै अवस्थामा पनि कुनै पनि जनतालाई आफ्नो जीवन धान्ने उपायबाट वर्जित गरिने छैन ।
३. गैरस्वशासित तथा न्याय इलाकाहरूको प्रशासन गर्ने उत्तरदायित्व भएका पक्ष राष्ट्रहरूलगायत प्रस्तुत अभिसन्धिक पक्ष राष्ट्रहरूले आत्मनिर्णयको अधिकारको प्राप्ति प्रवर्द्धन गर्ने र संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रका व्यवस्थाहरू अनुरूप सो अधिकारको सम्मान गर्नेछन् ।

भाग २

धारा २

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले एकलै तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहायता, विशेषगरी आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमार्फत आफ्ना उपलब्ध स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग गरी मूलतः कानुनी उपायहरूको अवलम्बन समेत सम्पूर्ण समुचित उपायबाट प्रस्तुत अभिसन्धिमा स्वीकृत अधिकारहरू प्रगतिशीलरूपमा उपभोग गर्दै जानेछन् ।
२. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू प्रस्तुत अभिसन्धिमा उल्लिखित अधिकारहरू जाति, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा कुनै दुई. प्रस्तुत अभिसन्धिले यस्ता अधिकारहरू स्वीकार गर्दैन वा तिनलाई कम मात्रामा स्वीकार गर्दछ भन्ने बहानामा कानून, महासन्धि, नियम वा परम्पराका आधारमा कुनै पनि देशमा स्वीकार गरिएका वा विद्यमान रहेका कुनै पनि मौलिक मानवअधिकार उपरको

कुनै पनि नियन्त्रण वा सोको कुनै पनि न्यूनतालाई स्वीकार गरिने छैन ।

धारा ३

प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले अभिसन्धिमा उल्लिखित सम्पूर्ण आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको उपभोग गर्ने पुरुष तथा महिलाको समान अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् ।

धारा ४

प्रस्तुत अभिसन्धि अनुकूल हुनेगरी राष्ट्रले व्यवस्था गरेका अधिकारहरूको उपभोगमा यस्ता अधिकारहरूको प्रकृतिसँग मिल्ने गरी तथा प्रजातान्त्रिक समाजमा जनकल्याण प्रवर्द्धन गर्ने एक मात्र उद्देश्यका लागि कानूनद्वारा निर्धारित सीमाहरू अन्तर्गत मात्र सो राष्ट्रले त्यस्ता अधिकारहरू सीमित गर्न सक्ने कुरा अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू स्वीकार गर्दछन् ।

धारा ५

१. कुनै पनि राष्ट्र, समूह वा व्यक्तिलाई प्रस्तुत अभिसन्धिमा स्वीकार गरिएका कुनै पनि अधिकार वा स्वतन्त्रता नष्ट गर्ने वा ती अधिकारलाई प्रस्तुत अभिसन्धिमा व्यवस्था भएभन्दा बढी मात्रामा सीमित गर्ने उद्देश्य भएको कुनै पनि क्रियाकलापमा संलग्न हुने वा काम गर्न पाउने अर्थ आउने गरी प्रस्तुत अभिसन्धिमा उल्लिखित कुनै पनि कुराको व्याख्या गर्न सकिने छैन ।
२. प्रस्तुत अभिसन्धिले यस्ता अधिकारहरू स्वीकार गर्दैन वा तिनलाई कम मात्रामा स्वीकार गर्दछ भन्ने वहानामा कानून, महासन्धि, नियम वा परम्पराका आधारमा कुनै पनि देशमा स्वीकार गरिएका वा विद्यमान रहेका कुनै पनि मौलिक मानवअधिकार उपरको कुनै पनि नियन्त्रण वा सोको कुनै पनि न्यूनतालाई स्वीकार गरिने छैन ।

भाग ३

धारा ६

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले काम गर्ने अधिकार स्वीकार गर्छन्, जसमा प्रत्येक व्यक्तिको आफूले स्वतन्त्रतापूर्वक छानेको वा स्वीकार गरेको कामबाट आफ्नो जीवन धान्न सक्ने मौकाको अधिकार समेत समावेश हुनेछ । साथै यस अधिकारलाई सुरक्षा गर्न समुचित कदम चाल्नेछन् ।

२. यस अधिकारको पूर्ण प्राप्ति हासिल गर्न प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूबाट चालिने कदमहरूमा प्राविधिक र व्यावसायिक निर्देशन तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम, स्थिर आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास प्राप्त गर्ने नीति र प्रविधिहरू एवं व्यक्तिका मौलिक राजनीतिक तथा आर्थिक स्वतन्त्रता सुरक्षा गर्ने अवस्थाहरू अन्तर्गत पूर्ण र उत्पादनमूलक रोजगारीसमेत समावेश हुनेछन् ।

धारा ७

प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले खासगरी देहायका कुरा सुनिश्चित गर्ने कामका उचित र सुहाउँदा अवस्थाहरू उपभोग गर्ने प्रत्येक व्यक्तिको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन्:

(क) सबै कामदारलाई न्यूनतमरूपमा देहायका कुरा उपलब्ध गराउने पारिश्रमिक:

(१) कुनै पनि प्रकारको भेदभाव बिना समान मूल्यको कार्यका लागि उचित ज्याला तथा समान पारिश्रमिक, विशेष गरी महिलालाई पुरुषले उपभोग गरेको कामको अवस्थाभन्दा निम्नकोटीको नभएको कामको अवस्था र समान कार्यका लागि समान तलवको प्रत्याभूति,

(२) प्रस्तुत अभिसन्धिका व्यवस्थाअनुरूप उनीहरू र उनीहरूका परिवारहरूलाई राम्रो जीवनस्तर,

(ख) सुरक्षित र स्वस्थ कार्यवस्था,

(ग) ज्येष्ठता तथा सक्षमताका आधारमा बाहेक अन्य कुनै पनि कुराका अधिनमा नरहने गरी प्रत्येक व्यक्तिलाई उपयुक्त उच्चतम तहमा पदोन्नति हुन पाउने अवसर,

(घ) विश्राम, फुर्सद तथा कार्य घण्टाको उचित सीमांकन तथा तलबो आवधिक विदालगायत सार्वजनिक बिदा बापतको पारिश्रमिक ।

धारा ८

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू निम्न कुरा सुनिश्चित गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन्:

(क) आफ्नो आर्थिक तथा सामाजिक हित प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्न त्यस्ता सम्बन्धित संगठनका नियमहरूको अधिनमा मात्र रहने गरी आफूले छानेका ट्रेड युनियन खोल्ने र त्यसमा सामिलित हुने प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार । यस अधिकारको प्रयोगमा कानुनले तोकेको तथा राष्ट्रिय वा सार्वजनिक व्यवस्था वा अरूको अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्न

प्रजातान्त्रिक समाजमा आवश्यक प्रतिबन्धबाहेक अन्य कुनै पनि प्रतिबन्ध लगाउन पाइने छैन ।

- (ख) राष्ट्रिय महासंघ वा परिसंघ स्थापना गर्ने ट्रेड युनियनहरूको अधिकार तथा यस्ता महासंघ वा परिसंघहरूको अन्तर्राष्ट्रिय ट्रेड युनियन संगठनहरू खोल्ने वा त्यसमा सम्मिलित हुने अधिकार ।
- (ग) कानूनद्वारा तोकिएका तथा राष्ट्रिय सुरक्षा वा सार्वजनिक व्यवस्थाको हितमा वा अरूको अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको संरक्षणको लागि प्रजातान्त्रिक समाजमा आवश्यक प्रतिबन्ध बाहेक अन्य कुनै पनि प्रतिबन्धहरूको अधिनमा नरहने गरी स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न पाउने ट्रेड युनियनहरूको अधिकार ।
- (घ) कुनै खास देशको कानूनअनुरूप प्रयोग हुने गरी हडताल गर्ने अधिकार ।
२. सैनिक बल वा प्रहरी वा राज्य प्रशासनका सदस्यद्वारा यी अधिकारहरूको प्रयोगमा कानुनी प्रतिबन्ध लगाउन यस धाराले रोक लगाउने छैन ।
३. यस धाराको कुनै पनि कुराले संघको स्वतन्त्रता तथा संगठन गर्ने अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सन् १९४८ को महासन्धिको पक्ष राष्ट्रहरूलाई सो महासन्धिमा व्यवस्था गरिएका प्रत्याभूतिहरूलाई प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कानुनी उपायहरू अपनाउन वा त्यसरी प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी कानून लागू गर्न अख्तियारी दिने छैन ।

धारा ९

प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू प्रत्येक व्यक्तिको सामाजिक बिमालगायतका सामाजिक सुरक्षाको अधिकार स्वीकार गर्दछन् ।

धारा १०

प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू देहायका कुराहरू स्वीकार गर्दछन्-

१. परिवार समाजको प्राकृतिक र मूलभूत समूहगत इकाई भएकोले विशेषगरी यसको स्थापनाका लागि तथा यसमा आश्रित बालबालिकाको हेरचाह र शिक्षाको दायित्व हुँदा त्यसलाई सम्भव भएसम्मको व्यापक सुरक्षा तथा सहायता दिनुपर्दछ । इच्छुक वरबधूको स्वतन्त्र सहमतिबाट मात्र विवाह सम्पन्न गरिनु पर्दछ ।
२. शिशु जन्मनुअघि र पछिको उचित अवधिभर आमाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्नुपर्दछ । यस्ता अवधि र काम गर्ने आमाहरूलाई तलबी विदा र पर्याप्त

सामाजिक सुरक्षा फाइदासहितको बिदा दिनुपर्दछ ।

३. पितृत्व वा अन्य अवस्थाका आधारमा कुनै पनि भेदभाव नगरी सम्पूर्ण बालबालिका तथा तरुणहरूको पक्षमा संरक्षण र सहायताका विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्दछ । आर्थिक र सामाजिक शोषणबाट बालबालिका तथा तरुणहरूको संरक्षण गर्नुपर्दछ । उनीहरूको नैतिकता वा स्वास्थ्यको लागि हानिकारक र जीवनको लागि खतरापूर्ण हुने वा उनीहरूको सामान्य विकासमा अवरोध गर्ने खालका काममा उनीहरूलाई लगाउने कार्यलाई कानुनद्वारा दण्डनीय बनाउनु पर्दछ । राष्ट्रहरूले उमेरको हद पनि तोक्नु पर्दछ, जुन उमेरभन्दा मुनिका बालश्रमको तलबी रोजगारलाई कानुनद्वारा निषेधित र दण्डनीय बनाउनु पर्दछ ।

धारा ११

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त भोजन, लुगा तथा आवाससमेत आफू स्वयं र आफ्नो परिवारको पर्याप्त जीवनस्तरको तथा जीवनावस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन् । पक्ष राष्ट्रहरूले यस प्रयोजनका लागि स्वतन्त्र सहमतिमा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अत्यावश्यक महत्त्व स्वीकार गर्दै यस अधिकारको प्राप्ति सुनिश्चित गर्न उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन् ।
२. भोकबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार स्वीकार गर्दै प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले व्यक्तिगत रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमार्फत निम्न कुराका लागि आवश्यक विशेष कार्यक्रम र उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन्:
 - (क) प्राविधिक तथा वैज्ञानिक ज्ञानको पूर्ण उपयोग गरी पोषणका सिद्धान्तको ज्ञान प्रचार गरी तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको दक्षतम विकास र उपयोग हासिल गर्ने किसिमबाट कृषि प्रणालीको विकास र सुधार गरी, खाद्यान्नको उत्पादन, सञ्चय तथा वितरणको तरिकामा सुधार गर्ने,
 - (ख) खाद्यान्न आयात गर्ने तथा खाद्यान्न निर्यात गर्ने देशहरू दुवैका समस्याहरूलाई ध्यान दिँदै आवश्यकताअनुरूप विश्वको खाद्यान्न आपूर्तिको समन्यायिक वितरण सुनिश्चित गर्ने ।

धारा १२

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम प्राप्य स्तरको उपभोग गर्ने अधिकार स्वीकार गर्दछन् ।

२. यस अधिकारको पूर्ण प्राप्ति हासिल गर्नका लागि प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले चाल्ने कदमहरूमा निम्न कुराका लागि आवश्यक कदमहरू समेत समावेश हुनेछन्:
- (क) शिशु मृत्युदर तथा शिशु मृत्यु घटाउने र बालकको स्वास्थ्य विकासको व्यवस्था,
- (ख) वातावरणीय तथा औद्योगिक सरसफाइका सबै पक्षको सुधार,
- (ग) प्रकोप, महामारी, पेसागत र अन्य रोगको रोकथाम, उपचार तथा नियन्त्रण,
- (घ) बिरामी भएको अवस्थामा सबैलाई चिकित्सागत सेवा र हेरचाह सुनिश्चित गर्ने अवस्थाको सिर्जना ।

धारा १३

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू प्रत्येक व्यक्तिको शिक्षाको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन् । मानवीय व्यक्तित्व तथा प्रतिष्ठाको विकासतर्फ शिक्षा निर्देशित हुने र शिक्षाले मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रतिको सम्मान सुदृढ गर्नेछ भन्ने कुरामा उनीहरू सहमत छन् । स्वतन्त्र समाजमा प्रभावकारी सहभागिता, सम्पूर्ण राष्ट्र तथा जातीय, सामाजिक तथा धार्मिक समूहहरू बीच समझदारी, सहनशीलता र मित्रता प्रवर्द्धन गर्न तथा शान्ति कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघका क्रियाकलापहरूलाई अघि बढाउन शिक्षाले सबै व्यक्तिलाई सबल बनाउनेछ भन्ने कुरामा समेत उनीहरू सहमत छन् ।
२. यस अधिकारको पूर्ण प्राप्ति हासिल गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले देहायका कुराहरू स्वीकार गर्छन्:
- (क) प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र सबैलाई निःशुल्क उपलब्ध हुनेछ,
- (ख) प्राविधिक तथा व्यावसायिक माध्यमिक शिक्षालगायत विभिन्न रूपमा माध्यमिक शिक्षा समुचित उपायद्वारा खासगरी निःशुल्क शिक्षाको प्रगतिशील अवलम्बनबाट सबैका लागि सामान्यतः प्राप्य र पहुँचयोग्य बनाइनेछ,
- (ग) सबैका लागि क्षमताका आधारमा हरेक उचित उपाय खासगरी निःशुल्क शिक्षाको प्रगतिशील अवलम्बनबाट उच्च शिक्षा समानरूपमा पहुँचयोग्य बनाइनेछ,
- (घ) प्राथमिक शिक्षा प्राप्त नगरेका वा प्राथमिक शिक्षाको पूर्ण अवधि पूरा नगरेका

व्यक्तिहरूको लागि यथासम्भव मूलभूत शिक्षालाई प्रोत्साहित गरिने र तीव्र पारिनेछ,

(ड) सबै तहमा विद्यालय प्रणालीको विकासलाई क्रियाशील रूपमा अवलम्बन गरिने, छात्रवृत्तिको पर्याप्त व्यवस्था गरिने तथा शिक्षण कर्मचारीको भौतिक अवस्थामा निरन्तर सुधार गरिनेछ ।

३. प्रस्तुत अभिसन्धिको पक्ष राष्ट्रहरू आफ्ना बालबालिकाको सार्वजनिक अधिकारीले स्थापना गरेका विद्यालयहरू बाहेक पक्ष राष्ट्रहरूले व्यवस्था गरेका वा स्वीकृति दिएका न्यूनतम शैक्षिक मापदण्ड अनुरूप चल्ने विद्यालयहरू छान्ने र आफ्नो आस्थाअनुसार आफ्ना बालबालिकाको धार्मिक र नैतिक शिक्षा सुनिश्चित गर्ने आमाबाबुको र, कानुनी संरक्षकको स्वतन्त्रतालाई सम्मान गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् ।
४. यस धाराको प्रकरण १ मा उल्लिखित सिद्धान्तहरूको पालनाको तथा यस्ता संस्थाहरूमा दिइने शिक्षा पक्ष राष्ट्रहरूले निर्धारण गरेका न्यूनतम मापदण्डहरू अनुरूप हुनुपर्ने आवश्यकताको सदैव अधिनमा रहने गरी शैक्षिक संस्थाहरू स्थापित र निर्देशित गर्ने व्यक्ति तथा निकायहरूको स्वतन्त्रतालाई हस्तक्षेप गर्ने गरी यस धाराको कुनै पनि कुराको व्याख्या गरिने छैन ।

धारा १४

प्रस्तुत अभिसन्धिको पक्ष हुँदाका बखत आफ्नो इलाका वा आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका अन्य इलाकाहरूमा सबैका लागि निःशुल्क अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा सुनिश्चित गर्न नसकेको प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रको प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले योजनामा तोकिएको वर्षको उचित अवधिभित्रमा सबैका लागि निःशुल्क अनिवार्य शिक्षाको सिद्धान्तको प्रगतिशील कार्यान्वयन गर्न दुई वर्षभित्र विस्तारित कार्य योजना तयार पारी ग्रहण गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछ ।

धारा १५

१. प्रस्तुत अभिसन्धिको पक्ष राष्ट्रहरू प्रत्येक व्यक्तिको निम्न कुराको अधिकार स्वीकार गर्छन्ः
 - (क) सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने,
 - (ख) वैज्ञानिक प्रगति तथा सोको उपयोगको फाइदा उपभोग गर्ने,
 - (ग) आफू लेखक भएको कुनै पनि वैज्ञानिक, साहित्यिक तथा कलात्मक

उत्पादनबाट उत्पन्न हुने नैतिक र भौतिक हितहरूको संरक्षणबाट फाइदा पाउने ।

२. यस अधिकारको पूर्ण प्राप्तिका लागि प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले चाल्ने कदमहरूमा विज्ञान र संस्कृतिको सञ्चय, विकास तथा प्रसारका लागि आवश्यक कदमहरू समेत समावेश हुनेछन् ।
३. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू वैज्ञानिक अनुसन्धान तथा सिर्जनात्मक क्रियाकलापका लागि अपरिहार्य स्वतन्त्रताको सम्मान गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् ।
४. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क तथा सहयोगको प्रोत्साहन र विकासबाट हासिल गरिने फाइदा स्वीकार गर्दछन् ।

भाग ४

धारा १६

१. प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले अभिसन्धिमा स्वीकार गरिएका अधिकारहरूको पालना गर्न आफूले ग्रहण गरेका उपाय तथा तत्सम्बन्धमा हासिल गरिएको प्रगतिसम्बन्धी प्रतिवेदनहरू अभिसन्धिको यस भागअनुरूप पेस गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् ।

(क) सबै प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव समक्ष पेस गरिनेछन् । निजले प्रतिवेदनका प्रतिहरू प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका व्यवस्थाअनुरूप आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्लाई विचारका लागि प्रसार गर्नेछन् ।

(ख) संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले विशिष्टकृत निकायहरूलाई पनि प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष भएका सदस्य राष्ट्रहरूबाट प्राप्त निवेदनहरू तथा त्यसका अंशहरू त्यस्ता निकायका विधानहरू अनुरूपका उत्तरदायित्वहरू भित्र पर्ने कुनै पनि विषयसँग सम्बन्धित भएमा ती प्रतिवेदन र तिनका सान्दर्भिक अंशहरू त्यस्ता निकायहरूलाई पनि प्रसार गर्नेछन् ।

धारा १७

१. पक्ष राष्ट्रहरू तथा सम्बन्धित विशिष्टकृत निकायहरूसँग छलफल गरी प्रस्तुत अभिसन्धि लागू भएको एक वर्षभित्र आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्बाट

निर्धारण गरिने कार्यक्रमअनुरूप प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले विभिन्न चरणमा आफ्ना प्रतिवेदनहरू पेस गर्नेछन् ।

२. प्रतिवेदनहरूमा प्रस्तुत अभिसन्धिअन्तर्गतका दायित्वहरूको परिपूर्तिको मात्रालाई प्रभाव पार्ने कारण तथा कठिनाइहरू उल्लेख गर्न सकिनेछ ।
३. संयुक्त राष्ट्रसंघ वा कुनै विशिष्टिकृत निकायलाई प्रस्तुत अभिसन्धिको कुनै पक्ष राष्ट्रले सान्दर्भिक जानकारी अगाडि नै दिइसकेको भए त्यस्तो जानकारी पुनः पेस गर्न आवश्यक हुने छैन । तर त्यसरी दिइएको जानकारीको संक्षिप्त सन्दर्भ पर्याप्त हुनेछ ।

धारा १८

मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको क्षेत्रमा संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रअन्तर्गतका आफ्ना उत्तरदायित्व बमोजिम आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्देखि विशिष्टिकृत निकायहरूसँग उनीहरूका आफ्ना क्रियाकलापका क्षेत्रभित्र पर्ने प्रस्तुत अभिसन्धिका व्यवस्थाहरूको पालनाको सम्बन्धमा भएका प्रगतिबारे आफू समक्ष प्रतिवेदन दिने व्यवस्था गर्ने सक्नेछ । यस्ता प्रतिवेदनमा त्यस्ता निकायहरूका सक्षम अंगहरूबाट यस्तो कार्यान्वयनका सम्बन्धमा ग्रहण गरिएका निर्णय तथा सिफारिसका विवरणहरू समेत समावेश गर्न सकिनेछ ।

धारा १९

आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्देखि धारा १६ र १७ अनुरूप पक्ष राष्ट्रहरूले पेस गरेका मानवअधिकारसम्बन्धी प्रतिवेदनहरू तथा धारा १८ अनुरूप विशिष्टिकृत निकायहरूले पेस गरेका मानवअधिकारसम्बन्धी प्रतिवेदनहरू अध्ययन र सामान्य सिफारिस तथा उपयुक्तताअनुसार जानकारीका लागि मानवअधिकारसम्बन्धी आयोगलाई पठाउन सक्नेछ ।

धारा २०

धारा १९ अन्तर्गत गरिएको कुनै सामान्य सिफारिस वा मानवअधिकारसम्बन्धी आयोगको कुनै प्रतिवेदनमा भएको यस्तो सामान्य सिफारिसको विषयमा वा त्यसमा उल्लिखित कुनै कागजातको कुनै सन्दर्भका सम्बन्धमा अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरू र सम्बन्धित विशिष्टिकृत निकायहरूले आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् समक्ष प्रतिक्रियाहरू पेस गर्न सक्नेछन् ।

धारा २१

प्रस्तुत अभिसन्धिमा स्वीकृत अधिकारहरूको सामान्य पालनाका लागि लिइएका उपायहरू तथा तत्सम्बन्धमा हासिल गरिएका प्रगतिबारे प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरू र विशिष्टिकृत निकायहरूबाट प्राप्त जानकारीको सारांश तथा सामान्य प्रकृतिका सिफारिस समावेश भएका प्रतिवेदनहरू आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले समय समयमा महासभा समक्ष पेस गर्न सक्नेछ ।

धारा २२

आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउने कार्यसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसंघका अन्य अंगहरू, तिनका सहायक अंगहरू तथा विशिष्टिकृत निकायहरूले आफ्नो सक्षमताभिन्न रही प्रस्तुत अभिसन्धिको प्रभावकारी प्रगतिशील कार्यान्वयनमा योगदान दिन सक्ने खालका अन्तर्राष्ट्रिय उपायहरूको ग्रहण योग्यताको बारेमा निर्णय गर्न सघाउ पुऱ्याउन सक्ने प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रको यस भागमा उल्लिखित प्रतिवेदनहरूबाट उत्पन्न कुनै पनि कुरालाई त्यस्ता निकायहरूको ध्यानमा ल्याउन सक्नेछ ।

धारा २३

प्रस्तुत अभिसन्धिमा स्वीकृत अधिकारहरूको प्राप्तिको लागि गरिने अन्तर्राष्ट्रिय क्रियाकलापमा महासन्धि सम्पन्न गर्ने, सिफारिस ग्रहण गर्ने, प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउने तथा सल्लाह र अध्ययनको उद्देश्यको लागि सम्बन्धित सरकारहरूसँग मिलेर आयोजना गरिएका क्षेत्रीय तथा प्राविधिक बैठकहरू गर्ने जस्ता तरिकाहरू समावेश हुन्छन् भनी प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरू मञ्जुर गर्दछन् ।

धारा २४

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रका व्यवस्थाहरू तथा अभिसन्धिमा उल्लिखित कुराहरूका सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्रसंघका विभिन्न अंगहरू र विशिष्टिकृत निकायहरूका आ-आफ्ना उत्तरदायित्वहरू परिभाषित गर्ने विशिष्टिकृत निकायका विधानका व्यवस्थाहरूलाई कमजोर पार्ने गरी अभिसन्धिको कुनै पनि कुराको व्याख्या गरिने छैन ।

धारा २५

आफ्ना प्राकृतिक सम्पत्ति तथा स्रोतहरूको पूर्ण र स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग तथा प्रयोग गर्ने सबै जनताको अन्तरनिहित अधिकारलाई आघात पार्ने गरी प्रस्तुत अभिसन्धिको कुनै पनि कुराको व्याख्या गरिने छैन ।

धारा २६

१. प्रस्तुत अभिसन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य राष्ट्र तथा यसका कुनै विशिष्टकृत निकायको सदस्य, अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयको विधानको पक्ष राष्ट्र तथा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रको पक्ष हुन आमन्त्रण गरेको अन्य कुनै पनि राष्ट्रबाट हस्ताक्षर हुनका लागि खुला रहनेछ ।
२. प्रस्तुत अभिसन्धिलाई अनुमोदन गर्नु पर्नेछ । अनुमोदनका लिखतहरू संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव समक्ष दाखिला गरिनेछ ।
३. प्रस्तुत अभिसन्धि यस धाराको प्रकरण १ बमोजिमको कुनै पनि राष्ट्रबाट सम्मिलन हुनका लागि खुला रहनेछ ।
४. सम्मिलनको लिखत संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव समक्ष दाखिला भएपछि सम्मिलन प्रभावकारी हुनेछ ।
५. संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले प्रस्तुत अभिसन्धिमा हस्ताक्षर गरेका वा यसमा सम्मिलित भएका सबै राष्ट्रहरूलाई अनुमोदन वा सम्मिलनको प्रत्येक लिखत दाखिला भएको कुराको जानकारी दिनेछन् ।

धारा २७

१. अनुमोदन वा सम्मिलनको ३५औं लिखत संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव समक्ष दाखिला भएको मितिले तीन महिनादेखि प्रस्तुत अभिसन्धि लागू हुनेछ ।
२. अनुमोदन वा सम्मिलनको ३५औं लिखत दाखिला भएपछि प्रस्तुत अभिसन्धिको अनुमोदन वा सम्मिलन गर्ने प्रत्येक राष्ट्रको हकमा सो राष्ट्रले आफ्नो अनुमोदन वा सम्मिलनको लिखत दाखिला गरेको मितिले तीन महिना देखि प्रस्तुत अभिसन्धि लागू हुनेछ ।

धारा २८

प्रस्तुत अभिसन्धिको व्यवस्थाहरू संघीय राष्ट्रका सबै भागहरूमा कुनै सीमा वा अपवाद बिना विस्तार हुनेछन् ।

धारा २९

१. प्रस्तुत अभिसन्धिको कुनै पनि पक्ष राष्ट्रले संशोधन प्रस्ताव गर्न र सो संशोधन संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव समक्ष दर्ता गर्न सक्नेछ । महासचिवले सो प्रस्ताव

उपर विचार एवं मतदान गर्ने उद्देश्यले पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन गर्ने पक्षमा उनीहरू भए नभएको कुराको सूचना निजलाई दिने अनुरोधसहित प्रस्तावित संशोधन पक्ष राष्ट्रहरूलाई पठाउनेछन् । कम्तिमा एक तिहाइ पक्ष राष्ट्रहरू त्यस्तो सम्मेलनको पक्षमा भएमा महासचिवले संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा सो सम्मेलनको आयोजना गर्नेछन् । महासचिवले सो सम्मेलनमा उपस्थित भई मतदान गर्ने पक्ष राष्ट्रहरूको बहुमतबाट ग्रहण गरिएको कुनै पनि संशोधन स्वीकृतिका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभा समक्ष पेस गर्नेछन् ।

२. संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट स्वीकृत भएपछि र प्रस्तुत अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूको दुई तिहाइ बहुमतबाट आ-आफ्ना संवैधानिक प्रक्रियाअनुसार स्वीकृत भएपछि संशोधनहरू लागू हुनेछन् ।
३. संशोधनहरू लागू भएपछि ती संशोधनहरू स्वीकार गर्ने पक्ष राष्ट्रहरूका हकमा बाध्यात्मक हुनेछन् भने अन्य पक्ष राष्ट्रहरूका हकमा प्रस्तुत अभिसन्धिका व्यवस्थाहरू तथा उनीहरूले स्वीकार गरेका कुनै पनि अधिल्ला संशोधनहरू बाध्यात्मक हुनेछन् ।

धारा ३०

धारा २६ को प्रकरण ५ अन्तर्गत सूचना दिइएको भए तापनि संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले सोही धाराको प्रकरण १ मा उल्लिखित सबै राष्ट्रलाई देहायका विवरणको जानकारी दिनेछन्:

- (क) धारा २६ अन्तर्गतका हस्ताक्षर, अनुमोदन र सम्मिलनहरू,
- (ख) धारा २७ अन्तर्गत प्रस्तुत अभिसन्धि लागू हुने मिति र धारा २९ अन्तर्गतका संशोधनहरू लागू हुने मिति ।

धारा ३१

१. अरबी, चिनियाँ, अंग्रेजी, फ्रान्सेली, रसियाली र स्पेनी भाषाका प्रतिहरू समानरूपले प्रामाणिक हुने प्रस्तुत अभिसन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघको अभिलेखालयमा दाखिला गरिनेछ ।
२. संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले धारा २६ मा उल्लिखित सबै राष्ट्रलाई प्रस्तुत अभिसन्धिका प्रमाणित प्रतिहरू पठाउनेछन् ।

□ □ □

२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सूचकहरू

छनोट गरिएका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक
अधिकारहरूको अनुगमनका लागि सूचकहरू

(नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अनुगमनका लागि
सूचकांकहरू, प्रयोगकर्ता पुस्तिका, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नेपालस्थित संयुक्त
राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय तथा नेपाल सरकार (२०११))

२.१ शिक्षाको अधिकार

शिक्षाको अधिकारअन्तर्गत निःशुल्क तथा अनिवार्य प्राथमिक शिक्षाका साथै प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा तथा माध्यमिक र उच्च शिक्षामा व्यक्तिको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने कुराहरू समेटिएका हुन्छन् । शिक्षाको अधिकारले नागरिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा सामाजिक सबै तत्वलाई समेटेछ । सबैले शिक्षाको अधिकारको उपभोग गर्न पाएको खण्डमा बालश्रम, बालविवाह, विभेद र अन्य धेरै मानवअधिकार उल्लंघन तथा दुर्व्यवहारको जोखिमको सम्भावना कम हुन्छ । यसले स्वास्थ्य तथा रोजगारीको अधिकार एवं सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुने नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलगायत अन्य मानवअधिकारको उपभोगको सम्भावनालाई बढाउँछ । राज्यले शिक्षा सबैलाई पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुने, सबैको पहुँचभित्र हुने र सबैलाई स्वीकार्य र अनुकूल हुने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । शिक्षा स्वीकार्य र सान्दर्भिक, सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र गुणस्तरीय हुनुपर्दछ । शिक्षामा अनुकूलताले विविध सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरणमा समाज र विद्यार्थीको बढाउँदो आवश्यकता र चाहना सुहाउँदो लचकताको माग गर्दछ । शिक्षाको अधिकारअन्तर्गत राज्यको न्यूनतम दायित्वमा सबै बालबालिकाका लागि निःशुल्क र अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा र शैक्षिक पाठ्यक्रम मानवअधिकारका मापदण्डहरूसँग मिल्ने कुराको सुनिश्चितता पर्दछन् । तसर्थ, शिक्षाको अधिकारसँग सम्बन्धित आधारभूत विशेषताहरूमा १) अनिवार्य तथा निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा; २) माध्यमिक तथा उच्च शिक्षामा पहुँच; ३) पाठ्यक्रम तथा शैक्षिक सामग्री र ४) शैक्षिक अवसर तथा स्वतन्त्रता पर्दछन् । तल दिइएका सूचकांकहरू यिनै विशेषताहरूमा आधारित छन् ।

संरचनागत सूचकांकहरू

- ◆ शिक्षाको अधिकारसँग सम्बन्धित नेपाल पक्षराष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरू र ती लागू भएको मिति ।
- ◆ संविधानलगायत राष्ट्रिय कानुनले शिक्षाको अधिकारसम्बन्धी गरेको व्यवस्था ।
- ◆ शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने राष्ट्रिय नीति, कार्यक्रम र कार्ययोजनाहरू ।
- ◆ निजी शैक्षिक संस्थाहरूलाई नियमन गर्ने राष्ट्रिय नीति, योजना र आचारसंहिता तथा त्यसले समेट्ने विषयगत दायरा र लागू हुने समयावधि ।
- ◆ अनिवार्य शिक्षाका लागि तोकिएको अवधि तथा विद्यालयमा भर्ना हुन आवश्यक न्यूनतम उमेर ।
- ◆ विद्यार्थीको सरोकारसँग सम्बन्धित विषयमा उनीहरूको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्न विद्यार्थी युनियनजस्ता संयन्त्रहरूको व्यवस्था भएका शैक्षिक संस्थाहरूको अनुपात ।
- ◆ शिक्षाको अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा क्रियाशील पञ्जीकृत सरकारी, अर्धसरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको संख्या ।
- ◆ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिको सामान्य टिप्पणी नं. १३
- ◆ विशेष आवश्यकता भएका समूह (जस्तै सडक बालबालिका) का लागि अस्थायी र विशेष उपायहरूसहित सबैका लागि विश्वव्यापी, निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा सुनिश्चित गर्ने नीति तथा कार्यक्रमहरू जुन व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा र पाठ्यक्रम एवं शैक्षिक स्रोतहरूको विकाससँगै पनि सम्बन्धित हुन सक्छन् । यो सूचकांक जिल्ला र क्षेत्रको सन्दर्भमा बढी उपयुक्त हुन सक्छ ।

प्रक्रियागत सूचकांकहरू

- ◆ अदालत, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र अन्य अधिकार प्राप्त निकायले शिक्षाको अधिकारको उल्लंघनसम्बन्धी उजुरीहरूमा गरेको अनुसन्धानको संख्या तथा अनुपात र तिनको सरकारले गरेको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अनुपात ।
- ◆ कानुनी र नीतिगत मापदण्डअनुसार नचलेका निजी शैक्षिक संस्थाहरूविरुद्ध गरिएको कारबाहीको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ कुल गार्हस्थ्य आयको अनुपातमा आधारभूत, माध्यमिक र उच्च शिक्षामा

गरिएको सार्वजनिक खर्च तथा शिक्षामा सार्वजनिक व्ययको अनुपातमा प्राप्त गरिएको औपचारिक विकास सहयोग (ओडीए) ।

- ◆ विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरू (जस्तै सडक बालबालिका र अपांगता भएका बालबालिका)को शिक्षाको लागि गरिएको सार्वजनिक खर्चको अनुपात ।
- ◆ पर्याप्त समावेशी भौतिक पूर्वाधार ६७ भएका विद्यालयको अनुपात ।
- ◆ प्राथमिक शिक्षाको लागि अतिरिक्त सार्वजनिक आर्थिक सहयोग कार्यक्रम अन्तर्गत समेटिएका लक्षित समूहका विद्यार्थीहरूको अनुपात ।
- ◆ सुधारिएको व्यवस्थापनसहित प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास केन्द्र (ईसीईडी) र सामुदायिक अध्ययन केन्द्र (सीएलसी) को संख्या वा अनुपात ।
- ◆ प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास केन्द्र (ईसीईडी) मा कार्यरत महिला कर्मचारीहरूको अनुपात ।
- ◆ कक्षा १ देखि ८ सम्म निःशुल्क शिक्षा लागू गरिरहेका सामुदायिक विद्यालयहरूको संख्या ।
- ◆ कक्षा १ देखि ८ सम्म निःशुल्क शिक्षा लागू गर्नुपर्ने सामुदायिक विद्यालयहरूको सबालमा त्यो लागू नगरेका विद्यालयहरूविरुद्ध गरिएको कारबाही संख्या ।
- ◆ मानवअधिकार र लैंगिक चेतनाको विषयसहित सेवाकालीन तालिम प्राप्त गर्ने शिक्षकहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ समुदायद्वारा व्यवस्थापन गरिएका विद्यालयहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूमा लक्षित समूहको अनुपात ।
- ◆ अपांग- मैत्री विद्यालयहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ दिवा स्याहार केन्द्र वा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रहरूको संख्या ।
- ◆ दिवा खाजा कार्यक्रमअन्तर्गत समेटिएका विद्यार्थीहरूको अनुपात वा दिवा खाजा कार्यक्रम लागू गर्ने विद्यालयहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ माध्यमिक र उच्च शिक्षामा दक्ष तथा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको अनुपात ।
- ◆ प्राथमिक र माध्यमिक तहमा (सामुदायिक र निजी दुवै अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको तुलनामा शिक्षक शिक्षिकाको अनुपात ।

- ◆ जात, जाति, क्षेत्र र अपांगताको आधारमा माध्यमिक तह र उच्च शिक्षामा छात्राहरूको अनुपात ।
- ◆ बहुभाषिक पाठ्यक्रम प्रयोग गर्ने विद्यालयको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ कम्प्युटर शिक्षा लागू गरिएका सामुदायिक विद्यालयहरूको संख्या ।
- ◆ अंग्रेजी भाषामा पठनपाठन हुने सामुदायिक विद्यालयहरूको संख्या ।
- ◆ खुला सिकाइ लागू भएका सामुदायिक विद्यालयहरूको संख्या । उदाहरणको लागि डेक्स, बेन्च प्राकृतिक प्रकाश, छात्रा र अपांग-मैत्री शौचालय, खानेपानी, खेलमैदान आदि ।
- ◆ शिक्षाको मूल प्रवाहमा समाहित भएका परम्परागत तथा मातृभाषामा पठनपाठन हुने सामुदायिक विद्यालयहरूको संख्या । घर र समुदायबाट सामुदायिक विद्यालयहरूको औसत दूरी ।
- ◆ भेदभावका कारणले विद्यालय छोड्ने विद्यार्थीहरूको अनुपात (प्राथमिक र माध्यमिक दुवै तह) ।
- ◆ बालमैत्री एवं भयरहित वातावरणमा कसरी पठनपाठन गर्ने भन्नेसम्बन्धी तालिम लिएका शिक्षकशिक्षिकाको अनुपात ।
- ◆ समाहित शिक्षा लागू गरिरहेका सामुदायिक विद्यालयको अनुपात ।
- ◆ सामुदायिक विद्यालयहरूमा शिक्षकहरूको उपस्थिति दर (प्रतिदिन/घन्टा) ।
- ◆ बन्द हडतालको कारणले शैक्षिक सत्रभरि विद्यालयहरू नखुलेको जम्मा दिन ।

परिणामगत सूचकांकहरू

- ◆ साक्षरता दर ।
- ◆ साक्षरता कार्यक्रममा सहभागी अशिक्षित वयस्कहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना दर ।
- ◆ विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको संख्या वा प्रतिशत ।
- ◆ प्रारम्भिक बालशिक्षा तथा विकास केन्द्र (ईसीईडीसी) र सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा लक्षित समूहहरूको भर्ना दर ।
- ◆ सीपमूलक तालिम तथा अन्य शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा सहभागी लक्षित समूहहरूको

संख्या तथा अनुपात ।

- ◆ सरकारी छात्रवृत्तिमा उच्च शिक्षाका लागि भर्ना भएका लक्षित समूहका विद्यार्थीहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ उच्च शिक्षामा सम्पूर्ण सीमान्तीकृत समुदायको भर्ना प्रतिशत ।
- ◆ शैक्षिक तहअनुसार लक्षित समूहमा विद्यालय छोड्ने दर ।
- ◆ कक्षा १ मा भर्ना भएर प्राथमिक तह पूरा गर्ने विद्यार्थीको अनुपात ।
- ◆ माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्ने विद्यार्थीहरूको अनुपात ।
- ◆ (प्रति १० हजार जनसंख्यामा) स्नातक तह पूरा गर्नेको संख्या ।
- ◆ इन्टरनेटलगायतका सूचना प्रविधि प्रयोगकर्ताको प्रतिशत । अनौपचारिक शिक्षा (गृहणी विद्यालय) बाट लाभान्वित हुने प्रौढ महिलाहरूको संख्या ।

२.२ पर्याप्त खाद्य अधिकार

पर्याप्त खाद्य अधिकार मान्छेको बाँच्न पाउने अधिकारलगायत अन्य मानवअधिकारहरूको उपभोगको लागि एक अत्यावश्यक अधिकार हो । पर्याप्त स्तरीय जीवनको अधिकारको एक अभिन्न अंगको रूपमा रहेको खाद्य अधिकारले खानामा पोषण, शक्ति वा प्रोटीनको न्यूनतम उपभोगको मात्रालाई मात्र जनाउँदैन, बरू यसले खाद्यान्नमा व्यक्तिको भौतिक र आर्थिक पहुँचलगायत खाद्यान्नको उत्पादन र उपभोगको लागि आवश्यक पर्ने साधनहरूमा हुनुपर्ने पहुँचलाई पनि समेट्छ ।

नेपाल मानवअधिकारका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको एक पक्ष राष्ट्र भएको नाताले आफ्नो भूभागभित्र बस्ने सबैको खाद्य अधिकारको क्रमिकरूपमा पूर्ण प्राप्तिको सुनिश्चितताको लागि आवश्यक कदम चाल्नु यसको कानुनी दायित्व हो । तर नेपालमा खाद्य अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन एक समस्याको रूपमा रहिआएको छ । खासगरी, नेपालमा सीमान्तीकृत र पिछडिएका समुदायहरू जस्तै: ग्रामीण महिला, सडक बालबालिका, दलित, जनजाति, अपांगता भएका व्यक्तिको तथा वृद्धवृद्धा खाद्य अधिकार उपभोग गर्नबाट बढी वञ्चित छन् । खाद्य अधिकारको अनुगमनको निमित्त यससम्बन्धी सूचकांकहरूको पहिचान गर्दा यस अधिकारका चारवटा आधारभूत विशेषताहरूलाई यहाँ ध्यान दिइएको छ । ती विशेषताहरूमा १) पोषण, २) खाद्य

सुरक्षा तथा उपभोक्ता संरक्षण, ३) खाद्यान्नको उपलब्धता र ४) खाद्यान्नमा पहुँच पर्दछन् । यी आधारभूत विशेषताहरूको पहिचान पर्याप्त खाद्य अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको विस्तृत अध्ययन एवं आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिको सामान्य टिप्पणी नं. १२ मा निहित व्याख्याको आधारमा गरिएको छ । सारांशमा, यस ढाँचाले पर्याप्त खाद्य अधिकारको अनुगमनका लागि माथि उल्लेख गरिएभैं यसका खास विशेषताहरूका आधारमा संरचनागत, प्रक्रियागत र परिणामगत सूचकांकहरूको पहिचान गरेको छ ।

संरचनागत सूचकांकहरू

- ◆ नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका पर्याप्त खाद्य अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरू र ती लागू भएका मिति ।
- ◆ पर्याप्त खाद्य अधिकारसम्बन्धी संविधानलगायत राष्ट्रिय कानूनमा गरिएको व्यवस्था ।
- ◆ पर्याप्त खाद्य अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमहरू ।
- ◆ पर्याप्त खाद्य अधिकारको सुनिश्चितताको लागि कार्यरत पञ्जीकृत सरकारी, अर्धसरकारी तथा गैरसरकारी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूको संख्या ।

प्रक्रियागत सूचकांकहरू:

- ◆ अदालत, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा अन्य सक्षम निकायद्वारा पर्याप्त खाद्य अधिकारको उल्लंघनसम्बन्धी उजुरीहरूमा गरेको अनुसन्धानको संख्या तथा अनुपात र तिनको सरकारद्वारा भएको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अनुपात ।
- ◆ खाद्य अधिकार उल्लंघन भएको, हुन सक्ने वा हुँदैछ भन्ने अनुगमन गर्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा अन्य निकायहरू प्रभावित क्षेत्रमा गरेको भ्रमण संख्या तथा त्यस्ता भ्रमणहरूको परिणामस्वरूप गरिएका कारबाही संख्या ।
- ◆ वाणिज्य विभाग र खाद्य प्रविधि तथा गुणस्तर नियन्त्रण विभागद्वारा निरीक्षण गरिएका खाद्यान्न उत्पादन तथा वितरण गर्ने संस्थाहरूको संख्या तथा गुणस्तर कायम नगरेका संस्थाहरूविरुद्ध गरिएका कारबाहीको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ प्रति १० हजार जनसंख्यामा खाद्य निरीक्षकहरूको अनुपात ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिमा गरिबीको रेखाभन्दा माथि उठाइएका लक्षित जनसंख्याको अनुपात । उपभोक्ता अधिकार तथा स्वास्थ्य खाने बानीको विकासलगायत खाद्य

अधिकारको विषयमा गरिएका जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमको संख्या र तिनले समेटेको क्षेत्रगत दायरा ।

- ◆ प्रतिवेदन अवधिभित्र लक्षित जनसंख्याको सफा खानेपानीमा पहुँचको अनुपात ।
- ◆ लक्षित कार्यक्रमसहित सार्वजनिक सहयोगका कार्यक्रमहरूबाट लाभान्वित लक्षित घरपरिवारको प्रतिशत वा अनुपात ।
- ◆ खाद्यान्नमा सहूलियत पाइरहेका जनसंख्याको प्रतिशत वा अनुपात ।
- ◆ सार्वजनिक पोषण कार्यक्रमअन्तर्गत समेटिएका लक्षित जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ खाद्य सुरक्षा र उपभोक्ता हित संरक्षणमा खर्च गरिएको सार्वजनिक बजेटको हिस्सा ।
- ◆ कृषि उत्पादन (उदाहरणको लागि विस्तारित कृषि सेवा, सिँचाइ, ऋण, बजार) वृद्धिको लागि खर्च गरिएको सार्वजनिक बजेटको हिस्सा ।
- ◆ भूमि, भूमिको उत्पादकत्व तथा सम्पत्ति माथि कानुनी स्वामित्व भएका महिलाहरूको अनुपात ।
- ◆ प्रतिव्यक्ति वा घरधुरी खेतीयोग्य जग्गाको परिमाण ।
- ◆ जनसंख्याको अनुपातमा कृषि उत्पादनको वृद्धिदर ।
- ◆ विस्तारित कृषि सेवा लिइरहेका कृषकहरूको अनुपात ।
- ◆ आन्तरिक उत्पादन, आयात तथा खाद्यान्न सहयोगबाट प्राप्त प्रमुख खाद्य सामग्रीहरूको प्रतिव्यक्ति आय उपलब्धताको अनुपात ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिभित्र खाद्यान्नको आयात र निर्यातको अनुपात ।
- ◆ दैनिक एक अमेरिकी डलरभन्दा कममा जीवनगुजारा गर्ने जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ घरपरिवारमा पर्याप्त भोजन पाइरहेका महिला र बालिकाहरूको अनुमानित प्रतिशत ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिभित्र खाद्यान्न अपुग भएका जिल्लाहरूमा नेपाल खाद्य संस्थानद्वारा वार्षिक रूपमा हुने खाद्यान्न वितरणबाट लाभान्वित जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ प्रतिघरधुरीले खाद्यान्नमा गर्ने औसत खर्च ।

परिणामगत सूचकांकहरू:

- ◆ कुल जनसंख्यामा अल्पपोषितको अनुपात ।
- ◆ कम तौल भएका वा वृद्धि विकास रोकिएका पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको

संख्या वा प्रतिशत ।

- ◆ अखाद्य पदार्थको मिसावटले खाना विषाक्त भएका घटनाहरूको संख्या तथा त्यसबाट भएका मृत्यु संख्या ।
- ◆ भोजनमा आवश्यक शक्ति वा ऊर्जाको न्यूनतम स्तर नपाएका जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ शिशु तथा पाँच वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाको कुपोषणको कारणले भएको मृत्युदर ।

२.३ पर्याप्त आवासको अधिकार

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिअनुसार पर्याप्त स्तरीय जीवनको अधिकारको एउटा भागको रूपमा रहेको पर्याप्त आवासको अधिकार अन्य सबैखाले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको उपभोगको लागि एक महत्वपूर्ण अधिकार हो । पर्याप्त आवासको अधिकारलाई कसैको लागि ओत लाग्ने एउटा छत भएको आश्रयस्थलको रूपमा अथवा आश्रयस्थललाई एउटा उपभोग गरिने वस्तुको रूपमा साँघुरो वा सीमित अर्थ दिने गरी मात्रै व्याख्या गरिनु हुँदैन । बरु, पर्याप्त आवासको अधिकारलाई कुनै पनि ठाउँमा सुरक्षा, शान्ति र मर्यादाका साथ बस्न पाउने व्यक्तिको अधिकारको रूपमा लिनु पर्दछ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूलाई प्रायः उपेक्षित आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्राप्तिको मार्गमा एक महत्वपूर्ण कोसेढुंगाको रूपमा लिने गरिन्छ । तर सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू संयुक्त राष्ट्रसंघमा आबद्ध सदस्य राष्ट्रका राजनीतिक प्रतिबद्धता मात्र हुन् । तिनले आफैँमा कुनै पनि प्रकारको कानुनी दायित्वको सिर्जना गर्दैनन् ।

अर्थात्, यदि कुनै पनि व्यक्तिले यी लक्ष्यहरूले भनेअनुसार कुनै कुरा उपभोग गर्न नपाएको खण्डमा उसले सम्बन्धित सरकारविरुद्ध हकदाबी गरेर कुनै पनि अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्तैन । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य सूचकांकहरूले “कति जनसंख्या” (जस्तै राष्ट्रिय औसत वा अनुपात) भन्ने कुरामा जोड दिन्छ भने मानवअधिकार सूचकांकहरूले यससँगसँगै “को” बढी प्रभावित भएको छ भन्ने कुरालाई पनि अनुगमन गर्छ । अर्थात्, मानवअधिकार सूचकांकहरूले विखण्डित तथ्यांक तथा सूचनाको सहायताले समाजमा अधिकारको उपभोगको सबालमा भेदभावको अवस्थालाई उजागर गर्नेगर्छ । यति हुँदाहुँदै पनि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको

प्राप्तिको दिशामा महत्वपूर्ण प्रस्थान बिन्दुहरू हुन् । मानवअधिकार सूचकांकको विस्तृत परिभाषाअनुसार कुनै पनि सूचकांक चाहे त्यो सहस्राब्दी विकास लक्ष्यसम्बन्धी होस् वा आर्थिक तथा सामाजिक सूचकांक यदि मानवअधिकारका मापदण्डसँग तिनलाई सम्बन्धित गरिन्छ वा मानवअधिकारको कार्यान्वयन अवस्थाको मापन गर्न प्रयोग गरिन्छ भने ती सबै मानवअधिकार सूचकांक हुन् । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य सूचकांक र मानवअधिकार सूचकांकबीचको समानता र भिन्नता आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार समितिको सामान्य टिप्पणी नं. ४ पर्याप्त आवासको अधिकारको सन्दर्भमा व्यक्तिको कानुनी भोगाधिकार, सार्वजनिक वस्तु, सेवा, सुविधा, पूर्वाधारको विकास र साधनहरूको उपलब्धता, ऋयशक्ति तथा क्षमता, बसोबासको उपयुक्तता, सुगमता, अवस्थिति तथा सांस्कृतिक उपयुक्तता र पर्याप्तता यसका केन्द्रीय तत्वहरू हुन् । पर्याप्त आवासको अधिकारसम्बन्धी सूचकांकहरू यसका आधारभूत विशेषताहरू (१) बसोबासको उपयुक्तता, (२) वस्तु, सेवा, सुविधा, पूर्वाधार र साधनहरूको उपलब्धता र पहुँचता, (३) ऋयशक्ति तथा क्षमता र (४) कानुनी भोगाधिकारमा आधारित छन् । यी आधारभूत विशेषताहरू आवासको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मापदण्डको विस्तृत तथा पूर्ण अध्ययन र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिको सामान्य टिप्पणी नं ४ र ७ मा निहित व्याख्यामा आधारित छ । बसोबासको उपयुक्तताले पर्याप्त आवास फराकिलो र सम्बन्धित व्यक्तिलाई जाडो, चिसो, गर्मी, हावा, पानी तथा रोगव्याधी वा कुनै पनि प्रकारका प्रतिकूल स्वास्थ्य समस्या र खतराबाट जोगाउने खालको हुनु पर्दछ । साथै, पर्याप्त आवास यस्तो ठाउँमा अवस्थित हुनुपर्दछ जसले गर्दा कुनै पनि व्यक्तिलाई काम वा रोजगारी, स्वास्थ्य सेवा, विद्यालय, बाल हेरचाह केन्द्र वा अन्य सामाजिक सुविधाहरूमा सजिलै पहुँच होस् । त्यस्तै, आवास निर्माण विधि, निर्माण सामग्रीको प्रयोग तथा त्यससँग सम्बन्धित नीतिले व्यक्तिको सांस्कृतिक पहिचान तथा आवासको विविधतालाई अभिव्यक्त गर्नुपर्छ । वस्तु, सेवा, सुविधा र पूर्वाधार तथा साधनहरूको उपलब्धताले पर्याप्त आवासभिन्न सफा खानेपानी, खाना पकाउने इन्धन, ताप र बत्ती, सरसफाइ तथा लुगा धुने ठाउँ, खाद्यान्न भण्डारण, फोहोरमैलाको व्यवस्थापन, ढलको सुविधा तथा स्वास्थ्य, सुरक्षा, आराम र पोषणजस्ता अत्यावश्यक सेवाहरूको उपलब्धतालाई जोड दिन्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिका अनुसार पर्याप्त आवास सुविधाविहीन समूहहरू जस्तै वृद्धवृद्धा, बालबालिका, अपांगता भएका व्यक्तिहरू, एचआईभी संक्रमित, दीर्घ रोगी, प्राकृतिक प्रकोपबाट पीडित र प्रकोप जोखिम स्थानमा बसोबास

गरिरहेका सबैको पहुँचभित्र हुनुपर्दछ । समितिका अनुसार सबै व्यक्तिको आवासमा निश्चित मात्रामा कानुनी भोगाधिकार हुनुपर्दछ । कानुनी भोगाधिकारले व्यक्तिलाई बलपूर्वक निष्कासन, हैरानी र अन्य कुनै प्रकारको धम्कीबाट संरक्षण प्रदान गर्दछ । कानुनी भोगाधिकार बहालमा लगाउने व्यक्तिगत वा सार्वजनिक आवास, सहकारी आवास, ठेक्का वा करार, आपतकालीन आवास तथा अव्यवस्थित बस्तीलगायत जमिन र सम्पत्तिको प्रयोग सबैमा हुन सक्दछ ।

संरचनागत सूचकांकहरू

- ◆ पर्याप्त आवासको अधिकारसम्बन्धी नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरू र ती लागू भएको मिति ।
- ◆ जग्गा प्राप्ति, कानुनी भोगाधिकार, समान उत्तराधिकार, बासस्थानबाट बलपूर्वक निष्कासनविरुद्ध संरक्षण तथा जग्गा अधिग्रहणसम्बन्धी विशेष कानुनी व्यवस्थासहित पर्याप्त आवासको अधिकारसम्बन्धी संवैधानिक तथा अन्य कानुनी व्यवस्था र ती लागू भएको मिति ।
- ◆ पुनर्वास, पुनर्बस्ती तथा प्रकोप व्यवस्थापनसहित पर्याप्त आवासको अधिकारको क्रमिक कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय नीति, आचारसंहिता र कार्ययोजना तथा तिनले समेट्ने विषयगत दायरा र समयवाधि ।
- ◆ पर्याप्त आवासको अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धनमा क्रियाशील पञ्जीकृत सक्रिय सरकारी, अर्धसरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको संख्या ।

प्रक्रियागत सूचकांकहरू:

- ◆ अदालत, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र अन्य अधिकार प्राप्त निकायद्वारा पर्याप्त आवासको अधिकारको उल्लंघनसम्बन्धी उजुरीहरूमा गरेको अनुसन्धानको संख्या तथा अनुपात र त्यसको सरकारद्वारा प्रभावकारीरूपमा गरेको कार्यान्वयन अनुपात ।
- ◆ प्रतिवेदन अर्वाधिभित्र बासस्थानबाट गैरकानुनी रूपमा निष्कासन गरिएका कार्यविरुद्ध क्षतिपूर्ति माग गरी चालेका कानुनी कारबाही र त्यसमा अदालतले गरेको फैसलाको संख्या ।
- ◆ प्रतिवेदन अर्वाधिमा बासस्थानबाट निष्कासन गर्ने तथा बासस्थान भत्काउने कार्यलाई रोक्ने प्रयोजनले अदालतले दिएका आदेशसहित चालिएका कानुनी

कारबाहीको संख्या तथा अनुपात ।

- ◆ अदालत र न्यायाधिकरणमा आवास तथा जग्गासम्बन्धी विवाद फर्स्योट गर्न लागेको औसत समय ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिभित्र 'बलपूर्वक निष्कासन' विरुद्ध परेको उजुरी संख्या (संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष कार्यदिशवाहक समक्ष परेको उजुरी र नेपाल सरकारको प्रशासनिक उजुरी कार्यविधिमा गरिएको उजुरीसहित) ।
- ◆ सामाजिक तथा सामुदायिक आवासमा सार्वजनिक खर्चको हिस्सा ।
- ◆ आवासका लागि पाएको आधिकारिक विकास सहायता (ओडीए) ।
- ◆ सार्वजनिक विकास बजेटको अनुपातमा पुनर्निर्माण तथा विस्थापितहरूको पुनर्वासमा गरिएको कुल सार्वजनिक खर्च तथा निर्माण गरिएका आवास संरचनाहरूको संख्या ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिमा सामाजिक तथा सामुदायिक आवासअन्तर्गत थप गरिएको आवास क्षेत्र ।
- ◆ पानीको आपूर्ति, सरसफाइ, बिजुली तथा फोहोरसैला व्यवस्थापनमा लक्षित समूहको घरायसी बजेटको अनुपात । सामान्यतया लक्षित जनसंख्याले अति सीमान्तीकृत तथा जोखिममा रहेका जनसंख्याको समूहलाई जनाउँछ । महिला, दलित, बालबालिका, वृद्धवृद्धा र अपांगता भएका व्यक्तिहरू यसका उदाहरण हुन् । यसले कुनै पनि नयाँ कार्यक्रम वा कानूनले संरक्षण प्रदान गरेका असुरक्षित वा जोखिममा रहेको जनसंख्यालाई पनि जनाउँछ । लक्षित जनसंख्याको पहिचान कुनै पनि देश र समाजको सन्दर्भ र परिस्थितिअनुसार पारदर्शी र सहभागितामूलक ढंगबाट गर्नु पर्दछ । लक्षित समूहका सदस्य वा तिनका प्रतिनिधि वा सम्बन्धित सरोकारवालाहरू जस्तै राष्ट्रिय मानवअधिकार संयन्त्रहरू र नागरिक समाजको संलग्नता यसमा महत्वपूर्ण हुन सक्छ ।
- ◆ भवन निर्माण संहिता र विनियमअन्तर्गत निर्माण गरिएका आवास (सहर, बजार र गाउँको अनुपात) ।
- ◆ आवासस्थलको मर्मत सम्भार, सरसफाइ, पानी आपूर्ति, बिजुलीलगायत अन्य भौतिक संरचनाको विकासमा गरिएको सार्वजनिक खर्चको हिस्सा ।
- ◆ भवन संहिता तथा विनियमहरूले तोकेको मापदण्डबमोजिम स्थायीरूपमा निर्माण

गरिएका भवनहरूमा बसिरहेका घरधुरीको अनुपात ।

- ◆ प्रतिवेदन अवधिमा सार्वजनिक तथा सामुदायिक आवास उपलब्ध गराइएका लोपोन्मुख आदिवासी र अन्य आवासविहीनहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिमा सुधारिएको पानी, सरसफाइ, बिजुली तथा फोहोरमैला व्यवस्थापनमा दिगो पहुँच सुनिश्चित गरिएका लक्षित जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ आवासमा सहूलियतसहित सार्वजनिक आवास सहायता पाइरहेका घरपरिवारको संख्या तथा अनुपात ।

परिणामगत सूचकांकहरू:

- ◆ घरवारविहीनहरूको संख्या ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिभित्र अनधिकृतस्थलमा बसोबास गरिरहेका घरपरिवारमध्ये पुनर्स्थापन गराइएका घरपरिवारको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ जोखिमयुक्त अवस्थामा बसोबास गरिरहेका घरपरिवारहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ खुल्ला स्थान र फोहोर बस्तीमा बसिरहेका सहरी जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ खानेपानी, सार्वजनिक यातायात, विद्यालय, अस्पताल तथा कार्यालयको लागि १० मिनेटभन्दा बढी हिँडनुपर्ने घरपरिवारको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ पानीको आपूर्तिका निमित्त निजी स्रोतहरूमा निर्भर असुरक्षित घरपरिवारको संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ धुवाँ जाने भेन्टिलेसनसहित खाना पकाउने इन्धन (जस्तै ग्यास, बिजुली, मट्टीतेल) मा पहुँच भएका घरपरिवारको अनुपात ।
- ◆ प्रति एक लाख जनसंख्यामा घरवारविहीनको औसत संख्या तथा अनुपात ।
- ◆ लक्षित जनसंख्याको औसत आयको तुलनामा औसत घरभाडा ।
- ◆ कानुनी भोगाधिकार तथा कानुनीरूपमा लागू गर्न सकिने अनुबन्धपत्र वा अन्य संरक्षण प्राप्त घरपरिवारको अनुपात वा कानुनी भोगाधिकारमा पहुँच भएका घरपरिवारको अनुपात ।
- ◆ घरजग्गा वा सम्पत्तिमा स्वामित्व भएका महिलाहरूको अनुपात ।
- ◆ आवासमा आफ्नो मासिक आयको ४० प्रतिशतभन्दा बढी खर्च गर्ने घरपरिवारहरूको अनुपात ।

- ◆ प्रतिवेदन अवधिमा विस्थापित तथा निष्कासन गरिएकामध्ये पुनर्स्थापित र पुनर्वास गरिएकाको घरपरिवार संख्या । ३० मिनेट हुनुपर्ने सुभावा मध्यपश्चिमको नेपालगन्जमा भएको परामर्श कार्यशालाका सहभागीहरूको रहेको नेपालमा यूएन ह्याबिटघाटले तोकेको मापदण्ड (स्रोत : लुमन्ती) प्रत्येक सूचकांकलाई निषेधित विभेदका आधारहरू (जस्तै जाति, लिंग, धर्म, वर्ण, उमेर, अपांगता, भौगोलिक क्षेत्र, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था) मा विखण्डित गर्नुपर्दछ ।

२.४ उपभोग गर्न सकिने उच्चतम स्तरको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको अधिकार

स्वास्थ्यको अधिकार भनेको “उपभोग गर्न सकिने उच्चतम स्तरको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको अधिकार” हो । यसअन्तर्गत आफ्नो स्वास्थ्य र शरीरमाथि नियन्त्रण गर्ने स्वतन्त्रताका साथै स्वास्थ्य सबैमा समान पहुँचका कुराहरू पर्दछन् । खानेपानी, उपयुक्त सरसफाइ, सुरक्षित र पोषणयुक्त खाना, उपयुक्त आवास, स्वास्थ्य कार्य तथा प्राकृतिक वातावरण, स्वास्थ्यसम्बन्धी शिक्षा र सूचना तथा लैंगिक समानताजस्ता कुराहरू स्वास्थ्यको अधिकारको अभिन्न पक्षहरू हुन् । स्वास्थ्यको अधिकारसम्बन्धी अनुगमन सूचकांकहरू यसका पाँच महत्वपूर्ण विशेषताहरूमा आधारित छन् । ती हुन् (१) यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य, (२) बाल मृत्युदर तथा स्वास्थ्य सेवा, (३) प्राकृतिक र पेसागत वातावरण, (४) रोगको रोकथाम, उपचार र नियन्त्रण, र (५) स्वास्थ्य केन्द्रलगायत अत्यावश्यक औषधिमा पहुँच । यी विशेषताहरूको पहिचान आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, १९६६ को धारा १२ मा व्यवस्थित गरिएको उपभोग गर्न सकिने उच्चतम स्तरको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको अधिकारले समेटेको विषयको विस्तृत तथा पूर्ण अध्ययन तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिको सामान्य टिप्पणीमा नं १४ मा निहित व्याख्याको आधारमा गरिएको छ ।

संरचनागत सूचकांकहरू

- ◆ उपभोग गर्न सकिने उच्चतम स्तरको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको अधिकारसँग सम्बन्धित नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरूको संख्या र ती लागू भएको मिति ।
- ◆ संविधानलगायत अन्य राष्ट्रिय कानूनका स्वास्थ्यको अधिकारसम्बन्धी गरिएको

व्यवस्था ।

- ◆ स्वास्थ्यको अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धनमा कार्यरत पञ्जीकृत सक्रिय सरकारी, अर्धसरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको संख्या ।
- ◆ यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य, बालस्वास्थ्य, पोषण, शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य, अत्यावश्यक औषधिको व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति र कार्यक्रम ।

प्रक्रियागत सूचकांकहरू

- ◆ अदालत, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र अन्य सक्षम निकायले स्वास्थ्यको अधिकारको उल्लंघनसम्बन्धी उजुरीहरूमा गरेको अनुसन्धानको संख्या तथा अनुपात र तिनको सरकारद्वारा गरिएको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अनुपात ।
- ◆ सरकारद्वारा स्वास्थ्यमा गरिने प्रतिव्यक्ति खर्च ।
- ◆ स्वास्थ्य सेवाको विकेन्द्रित व्यवस्थापनतर्फ लक्षित स्वास्थ्य सेवा व्यवस्थापन समितिको संख्या ।
- ◆ यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य सचेतना अभियानअन्तर्गत समेटिएका जनसंख्या, जिल्ला, गाउँ र विद्यालयहरूको अनुपात ।
- ◆ (प्रति १०, हजार जनसंख्यामा) मेडिकल तथा प्यारा मेडिकल कर्मचारी, ५९ अस्पताल शय्या तथा अन्य प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रहरूको अनुपात ।
- ◆ स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा रिक्त दरबन्दी संख्या ।
- ◆ मानसिक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरिरहेका जिल्ला एवं अञ्चल अस्पताल र स्वास्थ्य केन्द्रहरूको संख्या ।
- ◆ मानसिक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गराइरहेका जिल्ला, अञ्चल वा क्षेत्रीय अस्पताल तथा स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा कार्यरत दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरूको संख्या ।
- ◆ स्वास्थ्य केन्द्रहरूले उपचार प्रदान गरेका लैंगिक हिंसासम्बन्धी रिपोर्ट गरिएका घटनाहरूको संख्या ।
- ◆ वयस्क तथा युवा-मैत्री स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरिरहेका स्वास्थ्य सेवा केन्द्रहरूको प्रतिशत ।
- ◆ स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा जन्मेका शिशुहरूको अनुपात ।
- ◆ दक्ष स्वास्थ्यकर्मीको हेरचाहमा भएका प्रसूतिको प्रतिशत ।

- ◆ सरकारका पूरक पोषण कार्यक्रमअन्तर्गत समेटिएका बालबालिकाको अनुपात ।
- ◆ जन्मेदेखि पहिलो ६ महिनामा केवल स्तनपान मात्र गराइएका शिशुहरूको अनुपात ।
- ◆ २२५ “आयरन चक्की” सेवन गर्ने महिलाहरूको संख्या ।
- ◆ भिटामिन “ए” कार्यक्रमले समेटेका बालबालिका र गर्भवती महिलाहरूको प्रतिशत ।
- ◆ सफा खानेपानी र सरसफाइमा पहुँच भएका जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ सुधारिएको सरसफाइमा पहुँच भएका जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ खोप लगाएका एक वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाको अनुपात ।
- ◆ संक्रमित रोग (जस्तै, एचआईभी एड्स)सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमहरूको संख्या ।
- ◆ आमाबाट शिशुमा हुने संक्रमणको रोकथामको लागि आवश्यक सबैमा पहुँच भएका गर्भवती महिलाहरूको प्रतिशत ।
- ◆ एन्टी रिट्रोभाइरल थेरोपी (एआरटी) सबैमा पहुँच भएका एचआईभी एड्स संक्रमित जनसंख्याको प्रतिशत ।
- ◆ आधारभूत आकस्मिक तथा प्रसूति सेवा (बीईओसी) प्रदान गर्ने स्वास्थ्य केन्द्रहरूको संख्या ।
- ◆ पूर्ण आकस्मिक तथा प्रसूति सेवा (सीईओसी) प्रदान गर्ने स्वास्थ्य केन्द्रहरूको संख्या ।
- ◆ उमेर, भौगोलिक क्षेत्र र आयको आधारमा परिवार नियोजनका अपरिपूरत माग पूरा नभएका नवविवाहित महिलाहरूको प्रतिशत ।
- ◆ सम्पत्ति वा आय र जाति जनजातिको आधारमा स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा भएका प्रसूतिहरूको प्रतिशत ।
- ◆ परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगले सिर्जना गरेका स्वास्थ्य जटिलताका घटनाहरूको प्रतिशत ।
- ◆ स्वास्थ्यसम्बन्धी परामर्श सेवामा लक्षित समूहको पहुँच (विभेदलाई उजागर गर्ने सर्वेक्षणहरू) ।

- ◆ सुरक्षित गर्भपतन सेवा केन्द्रहरूको संख्या र तिनले समेटेको क्षेत्र ।
- ◆ सरकारी स्वीकृति प्राप्त दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरूले सूचीकृत स्थानहरूमा गरेका गर्भपतनको संख्या ।
- ◆ अत्यावश्यक औषधिमा पहुँच भएका जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ अपांग-मैत्री स्वास्थ्य केन्द्रहरूको संख्या ।
- ◆ अपांगता सहायक उपकरण प्राप्त गरेका अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अनुपात ।
- ◆ आइ खस्ने समस्याको उपचार भएका घटनाहरूको संख्या (सामाजिक समूह र भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा तथ्यांकको बिखण्डीकरण) ।

परिणामगत सूचकांकहरू:

- ◆ जीवित जन्ममा कम तौल भएका शिशुहरूको अनुपात ।
 - ◆ नवजात शिशु र पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर ।
 - ◆ नजन्मिँदै र जन्मेको केही समयपछि हुने बाल मृत्युदर ।
 - ◆ मातृ मृत्युदर ।
 - ◆ प्रजनन दर ।
 - ◆ कम तौल भएका पाँच वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाको संख्या वा प्रतिशत ।
 - ◆ १५-४९ वर्षका महिलाहरू लगायत कुल जनसंख्यामा एचआईभी एड्स भएकाहरूको संख्या वा प्रतिशत ।
 - ◆ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा भाडापखालाका घटना संख्या ।
 - ◆ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा भएका निमोनियाका घटना ।
 - ◆ मलेरिया र कालाजारजस्ता परजीवीको वार्षिक घटना संख्या (प्रति १० हजार जनसंख्यामा) ।
 - ◆ क्षयरोगको घटना दर ।
 - ◆ प्रति १० हजार जनसंख्यामा कुष्ठरोगको व्याप्तता ।
 - ◆ निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाबाट लाभान्वित भएकाहरूको अनुपात ।
 - ◆ मानसिक स्वास्थ्य सेवा पाइरहेकाहरूको संख्या तथा अनुपात ।
- प्रत्येक सूचकांकलाई निषेधित विभेदका आधारहरू (जस्तै जाति, लिंग,

धर्म, वर्ण, उमेर, अपांगता, भौगोलिक क्षेत्र, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था) मा विखण्डित गर्नुपर्दछ ।

२.५ काम गर्न पाउने अधिकार

काम गर्न पाउने अधिकार मानवअधिकार र श्रमसम्बन्धी कसैको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूले सुनिश्चित गरेको एक मौलिक अधिकार हो । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको धारा ६ ले अन्य दस्तावेजको तुलनामा यो अधिकारलाई बढी विस्तृत रूपमा समेटेको छ । काम गर्न पाउने अधिकार अन्य मानवअधिकारको उपभोगको लागि अत्यावश्यक अधिकार र मानव प्रतिष्ठाको एक अविभाज्य एवं अन्तर्निहित हिस्सा हो । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मापदण्डहरूले नेपाललाई प्रत्येक नेपालीको काम गर्न पाउने अधिकारको सम्मान, संरक्षण र पूरा गर्ने दायित्व सुम्पेको छ जसअन्तर्गत कम्तीमा पनि बिना भेदभाव काम तथा रोजगारीमा सबैको पहुँच, रोजगारी छान्न पाउने स्वतन्त्रता र आवश्यक व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिमलगायत रोजगारीमा पहुँच बढाउने सहयोगी संरचनाको व्यवस्था पर्दछन् । साथै, उचित ज्यालाको अधिकार, समान कामका लागि समान ज्याला, सुरक्षित तथा स्वस्थ कार्य वातावरण, काम गर्ने उचित समयसीमा, गर्भवती वा विभेदका अन्य पक्षहरूको आधारमा कामबाट निष्कासन गर्न नपाउने एवं रोजगारीमा समान व्यवहार यसका अन्य विशेषताहरू हुन् । काम तथा रोजगारीको अधिकार अनुगमन गर्न सूचकांकहरूको पहिचान गर्दा यस अधिकारका निम्न आधारभूत विशेषताहरू :

१) मर्यादित तथा उत्पादनमूलक काममा पहुँच; २) उचित तथा सुरक्षित कार्यावस्था; ३) तालिम, सीप अभिवृद्धि तथा वृत्ति विकास; ४) बेरोजगारी तथा बलपूर्वक श्रममा लाउने कार्यबाट संरक्षणको आधारमा गरिएको छ ।

संरचनागत सूचकांकहरू

- ◆ अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका महासन्धिहरूलगायत काम गर्न पाउने अधिकारसँग सम्बन्धित नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरू र ती लागू भएको मिति ।
- ◆ काम गर्न पाउने अधिकारसम्बन्धी संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था ।
- ◆ कामको गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न तर्जुमा भएका राष्ट्रिय नीति र

कार्ययोजनाहरू ७० तथा तिनले समेटेका विषय र समयावधि ।

- ◆ कानुनले व्यवस्था गरेबमोजिम सातामा काम गर्ने अधिकतम समय (घन्टा) ।
- ◆ पेसाअनुसार रोजगारीको लागि न्यूनतम उमेर ।
- ◆ सुत्केरी बिदा (महिला र पुरुष दुवैको अवधि र सो अवधिमा प्रदान गरिने ज्यालाको अनुपात ।
- ◆ काम गर्न पाउने अधिकारको अनुगमन तथा कार्यान्वयनमा क्रियाशील पञ्जीकृत सरकारी, अर्धसरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको संख्या ।

प्रक्रियागत सूचकांकहरू

- ◆ उचित तथा सुरक्षित कार्यावस्थालगायत काम गर्न पाउने अधिकारको उल्लंघनसम्बन्धी उजुरीहरूमा अदालत, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र अन्य अधिकार प्राप्त निकायहरूले गरेका अनुसन्धान र फैसलाहरूको संख्या र तिनको सरकारद्वारा गरिएको प्रभाकारी कार्यान्वयनको अनुपात ।
- ◆ श्रमसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप सरकार (जस्तै श्रम विभाग) ले अनुगमन गरेका औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै क्षेत्रमा क्रियाशील रोजगारस्थलहरूको संख्या एवं मापदण्ड पूरा नगरेका रोजगारदाताहरू विरुद्ध गरिएको कारबाहीको संख्या ।
- ◆ वैदेशिक रोजगारीमा गएको जनसंख्याको अनुपात तथा त्यस्ता कामदारहरूको अधिकार उल्लंघनको प्रत्युत्तरमा सरकारले चालेका ठोस कदमहरूको संख्या ।
- ◆ वैदेशिक रोजगारीसम्बन्धी ठगी वा जालसाजीका घटनाहरूविरुद्ध गरिएको अनुसन्धान र कारबाही संख्या ।
- ◆ रोजगारीसम्बन्धी सूचना केन्द्रहरूको संख्या (वैदेशिक रोजगारीसहित) तथा त्यस्ता केन्द्रहरू सञ्चालित जिल्लाहरूको संख्या ।
- ◆ रोजगारीसम्बन्धी सूचनामा पहुँच भएका श्रम शक्तिको अनुपात ।
- ◆ सीप विकास तथा व्यावसायिक तालिम लिएका जनसंख्याको अनुपात ।
- ◆ महिला, दलित, जनजाति, अपांगता भएका व्यक्ति तथा अन्य सीमान्तीकृत र सुविधाविहीनहरूको रोजगारीमा पहुँच अभिवृद्धिको लागि लक्षित कार्यक्रमहरूको संख्या ।

- ◆ महिला र पुरुषबीच पारिश्रमिकतामा रहेको भिन्नताको अनुपात (भौगोलिक क्षेत्र तथा लक्षित समूहको आधारमा) ।
- ◆ सार्वजनिक सेवाको उच्च ओहोदा (व्यवस्थापकीय पद)मा रहेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अपांगता भएका व्यक्ति तथा अन्य लक्षित समूहको अनुपात ।
- ◆ वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारहरूका लागि स्थापित सूचना केन्द्रहरू र त्यस्ता सूचना केन्द्रहरू सञ्चालित जिल्लाहरूको संख्या ।
- ◆ बेरोजगारी बिमा योजनाहरूको संख्या ।
- ◆ लक्षित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत लाभान्वितहरूको संख्या । “आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्रभावकारी अनुगमनका लागि प्रत्येक सूचकांकको तथ्यांक वा सूचना उपलब्ध हुनु आवश्यक छ । तर तत्काल तथ्यांक वा सूचना उपलब्ध नभएकै आधारमा आवश्यक सूचकांकहरूलाई राख्दै नराख्ने भन्ने कुरा हुँदैन । मुख्यगरी, यदि कुनै पनि सूचकांक दीर्घकालीन हिसाबले कुनै पनि अधिकारको कार्यान्वयनको स्थितिलाई उजागर गर्ने खालको छ भने त्यसलाई कायम राख्नुपर्दछ । बरु, हामीले सरकार वा अन्य जिम्मेवार पक्षहरूलाई तथ्यांक वा सूचना संकलनका लागि आवश्यक संयन्त्रहरूको निर्माण गर्न वा भइरहेकालाई प्रभावकारी बनाउन वकालत गर्नुपर्छ वा कसैले त्यससम्बन्धी सर्वेक्षण गरेर आवश्यक तथ्यांक संकलन गर्न सक्छ ।” - राष्ट्रिय महिला आयोग
- ◆ बिमा सुरक्षा गरिएका श्रमिकहरूको संख्या ।
- ◆ आर्थिक गतिविधि र भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा न्यूनतम ज्याला दर ।
- ◆ निजी क्षेत्रका उद्योग र व्यापारिक संस्थानहरूले सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत छुट्याइएको रकमको अनुपात तथा त्यसको परिचालन मार्फत भएका लक्षित कार्यक्रमको संख्या ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिमा रोजगारमूलक उद्योग र व्यापारिक कम्पनीको वृद्धि र बन्द संख्या ।
- ◆ प्रतिवेदन अवधिभित्र भएका बन्द हडतालको संख्या तथा त्यसबाट पर्न गएको आर्थिकलगायत अन्य क्षतिको अनुमानित मात्रा ।
- ❖ स्वरोजगार कार्यक्रमअन्तर्गत समेटिएको जनसंख्याको अनुपात ।

परिणामगत सूचकांकहरू

- ◆ कुल जनसंख्यामा बेरोजगारहरूको अनुपात ।

- ◆ लिंग, लक्षित समूह र शैक्षिक तहअनुसार जनसंख्या रोजगार अनुपात ।
- ◆ दैनिक एक अमेरिकी डलरभन्दा कम आर्जन गर्ने रोजगार र अर्ध-बेरोजगार व्यक्तिहरूको अनुपात ।
- ◆ लिंग, लक्षित समूह र भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा दीर्घकालीन बेरोजगारी दर (एक वर्ष वा धेरै) ।
- ◆ शैक्षिक तहअनुसार रोजगारीमा वार्षिक वृद्धि दर ।
- ◆ प्रतिवेदन अवाधिमा अनौपचारिक क्षेत्रबाट औपचारिक क्षेत्रमा लागेका कामदारहरूको अनुपात ।
- ◆ कार्यस्थलमा घटेका आकस्मिक घटनाहरू तथा क्षतिपूर्तिअन्तर्गत समेटिएका त्यस्ता घटनामा पीडितको संख्या ।
- ◆ उद्धार गरिएका वा आपतकालीन सहयोग प्रदान गरिएका वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारहरूको संख्या ।
- ◆ वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारहरूको सम्बन्धमा मृत्यु भएका घटनामा क्षतिपूर्ति प्रदान गरिएका पीडितहरूको संख्या ।
- ◆ बेरोजगारी र सामाजिक सुरक्षा सुविधाअन्तर्गत समेटिएका लक्षित बेरोजगार व्यक्तिहरूको अनुपात ।
- ◆ गैरकृषि क्षेत्रमा रोजगारी गरिरहेका महिलाहरूको अनुपात वा प्रतिशत ।
- ◆ जोखिमपूर्ण रोजगारीमा रहेका कामदारहरूको अनुपात (छोटो, निश्चित, भैपरि आउने, मौसमी) ।
- ◆ बालश्रमिकहरूको संख्या ।
- ◆ प्रतिवेदन अवाधिमा रोजगारी वृद्धि ।

प्रत्येक सूचकांकलाई निषेधित विभेदका आधारहरू (जस्तै जाति, लिंग, धर्म, वर्ण, उमेर, अपांगता, भौगोलिक क्षेत्र, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था) मा विखण्डित गर्नुपर्दछ ।

३. अन्य उपयोगी दिग्दर्शन तथा हाते पुस्तकहरूको सूची

- ◆ संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार कार्यक्रमसंगको सहकार्य, नागरिक समाजका लागि हाते पुस्तक, न्युयोर्क तथा जेनेभा, २००८ ।
- ◆ कानुन किताब व्यवस्था समिति, वि.सं. २०७२, नेपालको संविधान, काठमाडौं ।
- ◆ खाद्य तथा कृषि संगठन, वि.सं. २०७३, खाद्य अधिकारसम्बन्धी कानुन तर्जुमा विषयक अवधारणागत अध्ययन प्रतिवेदन, काठमाडौं ।
- ◆ गरिबी निवारण कोष, सन् २००६, जोखिमयुक्त समुदाय विकास योजना: अपरेसनल म्यानुअल, ललितपुर ।
- ◆ गरिबी निवारण कोष, सन् २०७०, सहरी गरिबीका विविध पक्षको अध्ययन तथा उपयुक्त कार्यान्वयन संयन्त्रको पहिचान, काठमाडौं ।
- ◆ जेम्स अनाय, सन् २००८, नेपालमा आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी प्रतिवेदन ।
- ◆ न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल), सन् २०६९, रणनीतिक मानवअधिकार मुद्दासम्बन्धी प्रयोगकर्ताको हाते पुस्तक, काठमाडौं ।
- ◆ न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी ई-बुलेटिन, भाग १, वर्ष १, २१ जुन २०१६ ।
- ◆ न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल), वि.सं. २०७०, संघीयताको आधारः
- ◆ समावेशी र मानवअधिकार (रचनात्मक संवादको प्रतिवेदन) ।
- ◆ राजुप्रसाद चापागाईं, सन् २०१४, नेपालमा पर्याप्त खाद्य अधिकारसम्बन्धी कानुनी रूपरेखा तथा विधिशास्त्रको समीक्षा, संयुक्त राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठन, रोम ।
- ◆ राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, सन् २०१६, नागरिकका लागि संवैधानिक शिक्षा ।
- ◆ राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, सन् २०१५, नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन ।
- ◆ नेपाल सरकार, सन् २०१६, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना ।
- ◆ नेपाल सरकार, शून्य भोकमरी प्रयाससम्बन्धी कार्ययोजना (२०१६-२०२५) ।

- ◆ नेपाल सरकार, विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ मंसिर ५ ।
- ◆ राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्त कार्यालय, सन् २०११, 'समानताको ढोका खोल्दै : नेपालमा दलितहरूको न्यायमा पहुँच' विषयक प्रतिवेदन ।
- ◆ राइट्स एन्ड डेमोक्रेसी, सन् २००८, खाद्य अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय तथ्य खोजी मिसनको प्रतिवेदन ।
- ◆ नेपाल सरकार, प्रधामन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, वि.सं. २०६९, सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरूको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूको कार्यान्वयनको प्रगति प्रतिवेदन ।
- ◆ फ्रियान नेपाल, सन् २०११, महिला अधिकार महासन्धिअन्तर्गतको समितिमा नेपालमा महिलाहरूको पर्याप्त खाद्य अधिकारसम्बन्धी समानान्तर प्रतिवेदन (पक्ष राष्ट्रको चौथो र पाँचौ संयुक्त प्रतिवेदनअन्तर्गत) ।
- ◆ सर्वोच्च अदालत, नेपाली न्यायपालिकाको रणनीतिक योजना (२०६१-२०६६ वि.सं.) ।
- ◆ संसदीय सहयोग परियोजना, राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, वि.सं. २०७२, नागरिकका निमित्त संवैधानिक शिक्षा: प्रश्नोत्तरमाला, काठमाडौं ।
- ◆ संयुक्त राष्ट्रसंघ, सन् २००४, मानवअधिकार तथा गरिबी न्यूनीकरण: अवधारणगत ढाँचा, न्युयोर्क र जेनेभा ।
- ◆ नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, वि.सं. २०६४, मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको सँगालो, काठमाडौं, नेपाल कानून आयोगको वेबसाइट: <http://www.lawcommission.gov.np/>

४. नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेका केही न्यायिक व्याख्याहरूको उदाहरण

आदेश मिति	सुद्दाको नाम	न्यायिक व्याख्या
२०५५/६/२७	माधव वस्नेत विरुद्ध म.प.स समेत	एउटा उत्तरदायी सरकारको प्रमुख काम, कर्तव्य जनताको जीउधनको सुरक्षा गर्नुपर्ने सन्दर्भमा हुम्ला जिल्ला समेतमा फैलिएको भोकमरी र महामारीलाई नियन्त्रण गर्न र राहत सामग्री पुऱ्याउन स्वयम् श्री ५ को सरकार र सो अन्तर्गतका विभिन्न निकायहरू प्रयासरत रहेको कुरा लिखित जवाफबाट देखिन्छ। उक्त कुराहरू बनावटी हुनु भन्ने आधार केही देखिँदैन र साथै चालिएका उक्त प्रयासहरू अपर्याप्त र अपूरो छ भन्न सकिने तथ्ययुक्त प्रमाणसमेत नदेखिँदा मागबमोजिम परमादेश जारी गर्नुपर्ने स्थिति नदेखिने।
२०६५/११/५	बजुद्दिन मिया वि. प्र.म. तथा म.प. का. कार्यालय	नागरिकलाई संविधानले दिएको खाद्य सम्प्रभुताको हक सार्थक बनाउन राज्यको देहायका कर्तव्यहरू हुने। (क) नागरिक आफैँले आफ्नो खाद्य उत्पादन गरी आफैँ आत्मनिर्भर बन्ने, (ख) राज्यले पर्याप्त मात्रामा खाद्य सुरक्षा र भण्डारण गरी बजारमा खाद्य उपलब्ध र आपूर्ति गरी गराई आफ्ना नागरिकलाई खाद्यको कमी हुन नदिने, (ग) राज्यले नागरिकहरूको खाद्य सम्प्रभुताको हक प्राप्त गर्न खाद्य उत्पादन, बजार र संरक्षण गर्ने काममा सहयोग गर्ने, (घ) सबै नागरिकलाई खाद्यमा सहज पहुँच हुने अवस्था र वातावरण सिर्जना गर्ने।

आदेश मिति	मुद्दाको नाम	न्यायिक व्याख्या
२०६७/२/५	जनहित संरक्षण मञ्चको तर्फबाट प्रकाशित शर्मा समेत वि.प्र.म. तथा म. प.को कार्यालय समेत	खाद्यान्नको अभावमा खाद्यान्नको अधिकारको हक निरर्थक हुने र खाद्यान्नको अधिकार निरर्थक भएपछि नागरिकहरूको धारा १२ (१) को सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक उपभोग हुन नसक्ने । राज्यले आफ्नो काबुभित्रको हरसम्भव उपाय परिचालन गर्नुपर्दछ । काबु बाहिरको परिस्थितिबाहेक अन्य अवस्थामा राज्यको लापरबाही ढिलासुस्ती वा निर्णय लिनमा ढिलाइको कारण खाद्यान्नको अभावले गर्दा नागरिकहरूको ज्यान जान्छ भने सरकारले त्यसको जिम्मेवार लिनुपर्ने ।

५. लोपोन्मुख आदिवासी सोनाहा समुदायको मानवअधिकार अवस्थाको बारेमा गरिएको अनुगमन

सोनाहा जाति बर्दिया, कैलालीलगायतका केही जिल्लामा करिब १२ सयको संख्यामा रहेको लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति समुदाय हो । अधिकांश भूमिहीन रहेको यो समुदायका व्यक्तिहरूको मुख्य पेसा नदीहरूमा सुन चाल्ने र माछा मार्ने हो । नेपाल सरकारले लोपोन्मुख आदिवासी समुदायको संरक्षण र हितका लागि विशेष सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गरेको छ । नेपाल सरकारले यो समुदायलाई उक्त सूचीमा समावेश नगरेको कारणले उनीहरूले सरकारी सामाजिक सुरक्षाको लाभ लिन सकेका छैनन् ।

सोनाहालगायत विभिन्न समुदाय लोपोन्मुख आदिवासीको सूचीमा छुट भएको महसुस गरी नेपाल सरकारले श्रीओम गुरुङको संयोजकत्वमा आदिवासी जनजाति सूची परिमार्जनसम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्यदल गठन गरेको थियो । उक्त कार्यदलले यो लगायतका अन्य समुदाय लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति समूहमा सूचीकृत गर्नका लागि सिफारिस गरी २०६६ फागुन ५ गते नेपाल सरकारलाई प्रतिवेदन बुझायो । तर उक्त प्रतिवेदनलाई हालसम्म नेपाल सरकारले कार्यान्वयन गरेको छैन ।

उक्त समुदायलाई सूचीकृत गर्न माग गर्दै सोनाहा समुदायका तर्फबाट राष्ट्रिय आदिवासी उत्थान प्रतिष्ठानलाई अनुरोध गरी २०६९ असार २६ गते ज्ञापनपत्र बुझाइयो । तत्पश्चात् पनि कुनै सुनुवाइ नभएपछि २०७१ साउन २३ गते उक्त समुदायका तर्फबाट तत्कालीन उपप्रधानमन्त्री तथा संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रीलाई ज्ञापनपत्र बुझाइयो । यसपछि पनि मागका सम्बन्धमा कुनै सम्बोधन नभए पछि उक्त समुदायको अनुरोधमा जुरी-नेपाल र फियान नेपालको विज्ञ समूहले २०७१ वैशाख २५ देखि २८ सम्म स्थलगत भ्रमण गरी उक्त समुदायका अगुवासँग भेट गर्नुका साथै उनीहरूको अवस्था र हालसम्मका प्रयासहरूका विषयमा परामर्श गर्नुका साथै जिल्लास्थित सम्बन्धित सरोकारवाला निकायसँग छलफल गर्ने कार्य सम्पन्न भई उनीहरूको अधिकारका लागि रिटमार्फत उपचार खोज्ने रायसहितको फिल्ड प्रतिवेदन विज्ञका तर्फबाट बुझाइयो ।

विज्ञका तर्फबाट सुझाव दिइए बमोजिम उक्त विषय कार्यकारी क्षेत्रबाट सम्बोधन हुने अवस्था नदेखिएपछि जुरी-नेपाल सम्बद्ध कानून व्यवसायीहरूको सहयोगमा उक्त

समुदायको तर्फबाट नेपाल सोनाहा संघ तथा आफ्नो हकमा समेत बर्दिया निवासी श्री शान्ति सोनाहासमेतले सर्वोच्च अदालतमा २०७१ असोज २६ गते उक्त समुदायलाई लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिमा सूचीकृत गरीपाउँ र उक्त समुदायले माछा मार्ने कार्यमा अवरोध सिर्जना नगर्ने वातावरणको माग गर्दै सार्वजनिक सरोकारको रिट निवेदन दर्ता गराउनुभयो । उक्त मुद्दामा जुरी नेपालले निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनुका साथै निजहरूको तर्फबाट वारेससमेतको प्रतिनिधित्व गराई मुद्दाको अन्तिम सुनुवाइसम्म बहस र पैरवी सेवा उपलब्ध गरायो ।

उक्त मुद्दामा अन्तिम सुनुवाइ गर्दै २०७२ मंसिर १६ गते भएको फैसलामा सर्वोच्च अदालतले भनेको छ “लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका सोनाहा समुदायलाई अब अविलम्ब जो चाहिने आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी अनुसूचीमा छुट भएको जातिको रूपमा समावेश गरी आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ को दफा २ सँग सम्बन्धित अनुसूचीमा सूचीकरण गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ ।” उक्त फैसलामा नेपाल सरकारलाई उक्त समुदाय लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति भएकोले सूचीकृत गर्नु भनी परमादेश जारी गरेको भए तापनि हालसम्म उक्त समुदायलाई सूचीकृत गर्नु भनी गरिएको फैसलाको कार्यान्वयन भएको छैन । अब उक्त फैसला कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउन उक्त समुदायले पहल गरिरहेका छन् । जुरी- नेपालले समेत उक्त फैसलाको कार्यान्वयनका लागि सहयोग गरिरहेको छ । यो फैसला कार्यान्वयन भएमा करिब १२ सयको संख्यामा रहेका लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति समुदायले राज्यले लक्षित गरेको सेवासुविधा प्राप्त गर्नुका साथै उनीहरूलाई राज्यले उपलब्ध गराउने अन्य सुविधामा समेत वृद्धि भई उनीहरूको जीवनमा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

- (घ) के उक्त घटनाबाट तपाईं विस्मायित हुनु भएको छ ? : छ छैन
- (ङ) के तपाईंने उक्त घटनाको सम्बन्धमा कुनै निकाय/संयुक्त जस्तै: अदालत, प्रहरी, शसस्त्र प्रहरी बल, नेपाल सरकार, रेटकम, गैर सरकारी सभा आदिमा उजुरी गर्नुभएको छ ? छ छैन यदि छ भने, कहाँ उजुरी गर्नुभएको छ र सो सम्बन्धमा के भरारीको उ उन्जेल गर्नुहुन्छ ?

६. उजुरीसँग सम्बद्ध अन्य प्रमाणहरू

(क) के यो घटनाका कुनै साक्षी छन् ? छ छैन (कृपया एकभन्दा बढी साक्षी भएमा पाना चल्नुहोस्)

साक्षीको नाम :

ठेगाना :

फोन/मोबाइल:

साक्षीले दिनसक्ने सम्भावित सूचना:

(ख) उजुरीलाई सहयोग पुर्याउने निश्चित बा हामी प्रमाणहरू:

१. २.
३. ४.

(ग) उजुरीसँगै राखिएका प्रमाणहरू:

१. २.
३. ४.

७. माग गरिएको उपचार

(क) आयोगसँग कुनै किसिमको उपचारको माग गर्नुहुन्छ ?

८. उजुरीकर्ताको हस्ताक्षर (नयाँ च्या जसमान यसमा लेखिएको व्यहोरा टिप्प, सही हो।)

हस्ताक्षर :

नाम :

मिति :

उजुरी फाराम बुझाउन सकिने आयोगका कार्यालयहरू

संविगतपुर	केन्द्रीय कार्यालय, हरिहरमञ्च, मुल्कोक, संविगतपुर पोस्ट बक्स नं ११८२, काठमाडौं, नेपाल, इटिमाइन: १०-१०-००० फोन: ०१-२०१००१(होटीङ) फ्याक्स: +९७७-१-२२४९९३, ईमेल: nhrc@nhrcnepal.org
विराटनगर	क्षेत्रीय कार्यालय, विराटनगर फोन: ०२१-४६१०१३, फ्याक्स: +९७७-२१-४६११००, ईमेल: nhrcbirt@nhrcnepal.org
जनकपुर	क्षेत्रीय कार्यालय, जनकपुर फोन: ०२१-२२०८११ फ्याक्स: +९७७-२१-२२०८२०, ईमेल: nhrcjnk@nhrcnepal.org
पोखरा	क्षेत्रीय कार्यालय, पोखरा फोन: ०६१-२२४८११, फ्याक्स: +९७७-०६१-२२४८२२, ईमेल: nhrcpkr@nhrcnepal.org
नेपालगञ्ज	क्षेत्रीय कार्यालय, नेपालगञ्ज फोन: ०८१-२२१००३, फ्याक्स: +९७७-०८१-२२१००६, ईमेल: nhrcnpj@nhrcnepal.org
धनगढी	क्षेत्रीय कार्यालय, धनगढी फोन: ०९१-२२४६२१ फ्याक्स: +९७७-०९१-२२४६२३, ईमेल: nhrcdhn@nhrcnepal.org
बाँदाङ	उप-क्षेत्रीय कार्यालय, बाँदाङ फोन: ०६१-४०२८४४ फ्याक्स: +९७७-०६१-४०२८४४, ईमेल: nhrcbkt@nhrcnepal.org
बुटवल	उप-क्षेत्रीय कार्यालय, बुटवल फोन: ०७१-२४६९११ फ्याक्स: +९७७-०७१-२४६९११, ईमेल: nhrcbth@nhrcnepal.org
जुम्ला	उप-क्षेत्रीय कार्यालय, जुम्ला फोन: ०८०-२२०२२२ फ्याक्स: +९७७-०८०-२२०२२२, ईमेल: nhrcjum@nhrcnepal.org

वेबसाइट: www.nhrcnepal.org

महत्वपूर्ण जानकारीहरू

- ☞ कृपया यस फारामका सबै प्रश्नहरूको विवरण उल्लेख गर्नु भएको छ, छैन जाँच गर्नुहोस्।
- ☞ यो फारामसँग सम्बद्ध प्रमाणहरू राखिएका छन् छैनन् सुनिश्चित गर्नुहोस्।
- ☞ घटनासँग सम्बद्ध नयाँ सूचना पाउनुभएमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा सम्पर्क गर्नुहोस्।
- ☞ यदि तपाईंको ठेगाना परिवर्तन भएको छ भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सूचित गर्नुहोस्।
- ☞ उजुरी दता नम्बर लिनुहोस् र सुरक्षित साथ राख्नुहोस्।

६.२ राष्ट्रिय महिला आयोगको उजुरी फारामको नमुना

श्री राष्ट्रिय महिला आयोग,
भद्रकाली प्लाजा, काठमाण्डौ ।

विषय:

..... जिल्ला.....
म.न.पा./उ.म.न.पा./न.पा./गा.वि.स. वडा नं.....
बस्ने म निवेदकलाई.....
जिल्ला.....म.न.पा./उ.म.न.पा./न.पा./गा.वि.स. वडा नं.

.....बस्ने.....ले देहायको कार्य गरी महिला अधिकारको प्रयोग गर्न नदिएको/हिंसा सामाजिक कुरीतिबाट पीडित हुनु परेको राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन २०६३ को दफा ११ को उपदफा (२) तथा राष्ट्रिय महिला आयोग नियमावली २०६५, बमोजिमको यो निवेदन गरेको छु। सो उपर जाँचबुझ गरी आवश्यक कारवाही गरि पाउँ ।

१. महिला अधिकारको प्रयोग गर्न नदिएको वा वञ्चित गरेकोमा सोको संक्षिप्त व्यहोरा

(क)

(ख)

(ग)

(घ)

२. हिंसा वा सामाजिक कुरीतिबाट पीडित भएकोमा सोको संक्षिप्त विवरण

(क)

(ख)

(ग)

(घ)

३. प्रकरण नं. १ वा २ बमोजिमको कार्य भएको मिति र स्थान

४. प्रकरण नं. १ वा २ बमोजिमको कार्य गर्ने व्यक्ति सार्वजनिक निकाय वा त्यस्तो निकायको सम्बन्धित कर्मचारी भए निजको
 (क) नाम: (ख) पद:
 (ग) कार्यालय (घ) ठेगाना:
५. निवेदन दिँदाको बखत पीडित रहेको स्थान/ठेगाना
६. निवेदको विषयमा अन्य कुनै निकायमा समेत निवेदन भए सो को विवरण
७. निवेदको विषयमा अदालतमा मुद्दा विचाराधीन रहेको वा मुद्दा चली अन्तिम किनारा भइसकेको भएमा सो को विवरण
८. निवेदको व्यहोरा पुष्टि गर्ने कागजात, प्रमाण र साक्षीको विवरण
९. निवेदकबाट माग गरेको उपचारको विवरण व्यक्तिगत जानकारी/ निवेदन फाराम
१. पीडितको विवरण : सम्पर्क नं.....
 (च) विवाहको किसिम : (√ ठीक चिन्ह लगाउनु होला)
 (क) परम्परागत (ख) दर्ता (ग) प्रेम (घ) अन्य
 (छ) विवाह दर्ता भए/नभएको :
 (ज) छोरा/छोरी : (झ) जन्मदर्ता गराएको छ वा छैन :
 (ञ) पीडकसँगको नाता सम्बन्ध:
२. आरोपित / पीडकको विवरण :
 (क) नाम, थर : (ख) उमेर :
 (ग) ठेगाना : (घ) सम्पर्क ठेगाना :
 (ङ) फोन नं.:
३. घटनाको विस्तृत विवरण :
 (क) घटनाको मिति, समय र स्थान :

(ख) घटनाको प्रकृति :

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

..... (निवेदनमा लखिएको व्यहोरा ठीक साँचो हो । भुटा ठहरे कानुनबमोजिम सहुँला बुभाउँला) ।

निवेदक

सही :

नाम :

मिति :

इति सम्बत् साल महिना
..... गते रोज..... शुभम् ।

समाप्त

(घ) कृपया के कसरी घटना घटयो र सो घटनाले कस्तो असर पाच्यो विस्तृत रुपमा लेख्नुहोस् । (तपाईंको विवरण यसमा नअटाएमा पाना धन सक्नुहुनेछ) ।

.....

(ङ) के उक्त घटनाबाट तपाईं विस्थापित हुनुभएको छ ? (कुनै एकमा रेखा (✓) लगाउनुहोस्) : छ छैन
 (च) के तपाईंले उक्त घटनाको सम्बन्धमा कुनै निकाय/संघ/संस्था/संगठन, अवालत, प्रहरी, सरास्र प्रहरी बल, नेपाल सरकार, रेडक्रस, गैर सरकारी संस्था आदिमा उजुरी गर्नुभएको छ ? छ भन्ने, कहाँ गर्नुभएको छ र सो सम्बन्धमा के भइरहेको छ उल्लेख गर्नुहोला ।)

.....

५. अन्य उजुरीसँग सम्बन्ध प्रमाणहरू

(क) के यो घटनाका कुनै साक्षी छन् ? छन् छैनन् (कृपया एकभन्दा बढी साक्षी भएमा पाना धनुहोस्)

साक्षीको नाम : ठेगाना :

साक्षीको नाम : ठेगाना :

कस्तो किसिमको सम्भावित सूचना साक्षीले दिनसक्छ ? खुलाउनुहोस् ।

.....

(ख) उजुरीलाई सहयोग पुऱ्याउने कागजात वा दसी प्रमाण यदि छन् भने के के छन् ?

१. २.

३. ४.

(ग) कुन कुन प्रमाणहरू उजुरीसँगै राखिएका छन् खुलाउनुहोस् ।

१. २.

३. ४.

६. माग गरिएको उपचार

(क) तपाईं आयोगसँग कस्तो प्रकारको उपचारको माग गर्नुहुन्छ ?

.....

७. हस्ताक्षर (मलाई बाह्य भएसम्म यसमा लेखिएको व्यहोरा ठीक, साँचो हो ।)

हस्ताक्षर : नाम :

मिति :

फाराम बुझाउने ठेगाना	महत्वपूर्ण जानकारीहरू
ठेगाना : राष्ट्रिय दलित आयोग जाबलाखेल, ललितपुर, नेपाल । पोष्ट बक्स नं. १३७५८ फोन नं. ०१-४४३११४८ फ्याक्स : ०१-४४३११४८ इमेल : info@ndc.gov.np वेबसाईट : www.ndc.gov.np	- यस फाराममा सबै प्रश्नहरूको विवरण उल्लेख गर्नु भएको छ, छैन कृपया जाँच गर्नुहोस् । - कृपया यो फारामसँग सम्बन्ध प्रमाणहरू राखिएका छन् छैनन् सुनिश्चित गर्नुहोस् । - कृपया घटनासँग सम्बन्ध नयाँ सूचना पाउनुभएमा राष्ट्रिय दलित आयोगमा समर्पक गर्नुहोला । - कृपया यदि तपाईंको ठेगाना परिवर्तन भएको छ भने राष्ट्रिय दलित आयोगलाई सूचित गर्नुहोस् । - उजुरी दर्ता नम्बर लिनुहोस् र सुरक्षित साथ राख्नुहोस् ।

जुरी-नेपालका प्रकाशनहरू

१. मानवअधिकारसम्बन्धी रणनीतिक मुद्दा : अभ्यासकर्ताका लागि हाते पुस्तक, २०६९
२. संघीयता र मानवअधिकार: नयाँ संविधानको लागि प्रस्तावित प्रावधानहरूको समीक्षा, २०६९
३. छुवाछूत तथा जातीय विभेद अपराधविरुद्ध कानुनी उपचार (राष्ट्रिय दलित आयोगसँगको सहकार्यमा प्रकाशित), २०७०
४. संघीयताको आधार समावेशी र मानवअधिकार (रचनात्मक संवादहरूको प्रतिवेदन), २०७०
५. नयाँ संविधानमा संघीयता : साभ्ना आधारको खोजी, २०७०
६. खाद्य अधिकारसम्बन्धी मस्यौदा विधेयक (फियान नेपालसँगको सहकार्यमा प्रकाशित), २०७२
७. महिलाविरुद्ध हिंसा र भेदभाव दण्डनीय अपराध : कानुनी संरक्षणका पछिल्ला आयामहरू (प्रश्नोत्तर माला) (इहिकनसँगको सहकार्यमा प्रकाशित), २०७२
८. लैङ्गिक हिंसा-पीडितको न्यायमा पहुँच : अभियानकर्ताका लागि स्रोत पुस्तिका (सञ्चारिका समूह र इहिकनसँगको सहकार्यमा प्रकाशित), २०७२
९. प्रारम्भिक मस्यौदा संविधान २०७२ मा टिप्पणी तथा सुझाव, २०७२
१०. बालविवाह विरुद्ध कानुनी संरक्षण : कानून कार्यान्वयनका लागि सहयोगी पुस्तिका (सेन्टर फर रिप्रोडक्टिभ राइट्स र यु.एन.एफ.पी.एँ सँगको सहकार्यमा प्रकाशित), २०७३
११. बालविवाह विरुद्ध कानुनी संरक्षण : प्रचलित कानून सुदृढीकरणका लागि संशोधन प्रस्तावहरू, (सेन्टर फर रिप्रोडक्टिभ राइट्स र यु.एन.एफ.पी.एँ सँगको सहकार्यमा प्रकाशित), २०७३
१२. Ending Impunity for child Marriage in Nepal : A Review of Normative and Implementation Gaps, (सेन्टर फर रिप्रोडक्टिभ राइट्स र यु.एन.एफ.पी.एँ सँगको सहकार्यमा प्रकाशित), सन् २०१६
१३. रोम विधानको परिप्रेक्ष्यमा नेपालको संविधान, फौजदारी कानून तथा विचाराधीन विधेयकहरू (इन्सेक सँगको सहकार्यमा प्रकाशित), २०७३
१४. लैङ्गिक न्याय सम्बन्धी फैसला कार्यान्वयनको निगरानी, २०७४
१५. नेपालमा गरिबमुखी कानूनको अवस्था एक संक्षिप्त अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४
१६. सार्वजनिक सरोकार : फैसला तथा सिफारिस कार्यान्वयनको अवस्था, २०७५
१७. बालविवाह अन्त्यसम्बन्धी तालिमका सिकाईहरू, २०७५ (नेपाली, अंग्रेजी)
१८. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको नागरिक अनुगमन निर्देशिका, २०७५ (यहाँहरूको हातमा)

जुरी-नेपाल

न्याय तथा अधिकार संस्था नेपाल (जुरी-नेपाल) न्याय, कानून तथा मानवअधिकारको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान, प्रशिक्षण तथा वकालत गर्दै आएको एक गैरसरकारी, गैरराजनीतिक एवं गैरनाफामूलक सामाजिक संस्था हो । जुरीले मानवअधिकार तथा सार्वजनिक हित संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकासका लागि अध्ययन, अनुसन्धान, कानुनी पैरवी, रचनात्मक संवादलागायत गतिविधि सञ्चालन गर्दै आएको छ । मानवीय मर्यादा प्रवर्द्धन परियोजना अन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रवर्द्धन तथा संरक्षणको कार्य गर्दै आएको छ ।

ESCR National Network Nepal

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका लागि

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार राष्ट्रिय सञ्जाल

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील नागरिक संस्थाहरू मिलेर गठन गरिएको राष्ट्रिय सञ्जाल हो । यसले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत सवालहरू पहिचान गर्न र तीनमा स्थानीय, प्रदेश, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा वकालत तथा पैरवी गर्ने लक्ष्य लिएको छ । संविधानमा सुनिश्चित गरिएका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायहरूलाई उत्तरदायी बनाउने कुरालाई सञ्जालले प्राथमिकतामा राखेको छ ।

आई.एम. स्विडिस डेभलपमेन्ट पार्टनर

आई.एम.स्विडिस डेभलपमेन्ट पार्टनर सन् १९३८ मा स्विडेनमा स्थापना भई मानवअधिकार प्रवर्द्धनको लागि काम गर्दै आइरहेको एक अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा नागरिक समाज हो । स्विडिस सरकार तथा स्विडिस नागरिकको आर्थिक सहयोगमा आई.एम. विश्वका १३ देशहरूमा कार्यरत छ र सन् १९८० देखि नेपालको विकासमा सहयोग गर्दै आइरहेको छ । औपचारिक रूपमा आई.एम. सन् २०१० देखि नेपालमा कार्यालय स्थापना गरी विकासका क्षेत्रमा क्रियाशील छ । हाल कपिलवस्तु, दाङ, नवलपुर, गोर्खा र काठमाडौं जिल्लामा स्थानीय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसँगको साभेदारीमा शिक्षा अधिकार, आर्थिक सशक्तीकरण, नागरिक समाजका संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि, मानवीय सहयोग तथा सामाजिक रूपान्तरणका क्षेत्रमा कामहरू गर्दै आइरहेको छ ।